

The battle in "Shalir Valley" (Operation Valfajr 4)

Kiyomars Feysi¹ | Nasrollah Pourmohammadi-Amlashi² | BagherAli Adelfar³

**GANJINE-YE
ASNAD**
Historical Research &
Archival Studies Quarterly

Research paper

Abstract

Purpose: Operation Dawn 4 launched in 1983 by Hamzeh Seyed Al-Shohada Headquarters in Marivan region. The army of Iran changed the tactics of warfare from the plains to the mountains. In this research, first we investigated the reasons for the opening of the Northwest Front and the importance of the area of operation from a tactical point of view, then considered the process of the operation, and finally looked into its achievements and success factors.

Method and Research Design: Research method is historical analysis; so archival records and administrative correspondence of Iran-Iraq War were described and analyzed to find out the goals and motivation of Iranian military experts and commanders in designing and implementing Operation Dawn 4 and its result.

Findings and conclusions: Findings show that Operation Dawn 4 was carried out with the aim of reducing the pressure on the southern fronts, destroying the army camps of the counter-revolutionaries, having a reliable defense line, and quick access from Marivan to Baneh. As a result, parts of Sulaimaniyah province and Garmak garrison were occupied. Moreover, Marivan and some military bases of the area were safe.

Keywords: Iran-Iraq War; Holy Defense; Shalir Valley; Marivan; Operation Dawn 4.

Citation: Fayzi, K., Pourmohammadi-Amlashi, N., & Adelfar, B. (2022). The battle in "Shalir Valley" (Operation Valfajr 4). *Ganjine-ye Asnad*, 32(3), 66-108 | doi: 10.30484/ganj.2022.2948

1. PhD Student of History, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran, (Corresponding Author)
kyoumars.feizi@gmail.com

2. Associate Professor, Department Of History, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran
poormohammadi@ikiu.ac.ir

3. Associate Professor, Department Of History, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran
badelfar@ikiu.ac.ir

Copyright © 2022, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

Ganjine-Ye Asnad

«127»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier(DOI): 10.30484/GANJ.2022.2948

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol. 32, No.3, Autumn 2022 | pp: 66 - 108 (43) | Received:16, May, 2021 | Accepted: 24, Aug, 2021

Historical research

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشیمی

مقاله پژوهشی

نبرد در «دره شلیر»^۱ (عملیات والفجر ۴)

کیومرث فیضی^۲ | نصرالله پورمحمدی املشی^۳ | باقرعلی عادل فر^۴

چکیده:

عملیات والفجر ۴ را سال ۱۳۶۲ قرارگاه عملیاتی حمزه سیدالشهدا (ع) در منطقه مریوان اجرا کرد. با این عملیات نیروهای مسلح ج.ا. ایران تاکتیک جنگ را از دشت به کوهستان تغییر دادند.

هدف: در این پژوهش ابتدا به چرایی گشایش جبهه شمال غرب و اهمیت تاکتیکی منطقه عملیات والفجر ۴، سپس به چگونگی روند این عملیات و عوامل موفقیت آن و درنهایت به دستاوردهای عملیات می‌پردازیم.

روش / رویکرد پژوهش: پژوهش حاضر به لحاظ هدف کاربردی است و با روش تحلیل تاریخی، با تکیه بر اسناد و مکاتبات دوران جنگ، در پی پاسخ به این پرسش اصلی است که اهداف کارشناسان و فرماندهان نظامی ایران از طراحی و اجرای عملیات والفجر ۴ چه بود و این عملیات چه نتایجی داشت؟
یافته‌ها و نتیجه گیری: عملیات والفجر ۴ با هدف کاهش فشار بر جبهه‌های جنوب، انهدام پایگاه‌ها و عقبه ضدانقلاب، برخوردارشدن از خط پدافند مطمئن، و دسترسی سریع از مریوان به بانه انجام شد. در نتیجه این عملیات، بخش‌هایی از استان سلیمانیه و پادگان گرمک در دهانه شلیر به تصرف درآمد. علاوه بر این، شهر مریوان و مراکز حساس نظامی اطراف آن، از زیر آتش توپخانه دشمن خارج شد و زمینه وحدت کردهای معارض با حکومت مرکزی عراق (طالبانی و بارزانی) با دولت ایران و استفاده از آنان در عملیات‌های آتی فراهم شد.

کلیدواژه‌ها: جنگ ایران و عراق؛ دفاع مقدس؛ دره شلیر؛ مریوان؛ والفجر ۴.

استناد: فیضی، کیومرث، پورمحمدی املشی، نصرالله، عادل فر، باقر علی. (۱۴۰۱). نبرد در «دره شلیر» (عملیات والفجر ۴)، *گنجینه اسناد*، ۳۲(۳)، ۶۶-۱۰۸ | ۱۰۸-۶۶، ۳۲(۳) | doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۲.۲۹۴۸

۱. (salir): اسم کردی دخترانه به معنی لاله واژگون.
۲. دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه بین المللی امام خمینی، قزوین، ایران، (نویسنده مسئول) kyoumars.feizi@gmail.com
۳. دانشیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران poormohammadi@ikiu.ac.ir
۴. دانشیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران badelfar@ikiu.ac.ir

گنجینه اسناد

۱۲۷

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسانه برنمود رقمی (DOI): ۱۰.۳۰۴۸۴/GANJ/۲۰۲۲.۲۹۴۸

نمایه در Researchgate, Google Scholar, SID, ISC و ایران ژورنال | http://ganjineh.nlai.ir

سال ۳۲، دفتر ۳، پاییز ۱۴۰۱ | صص: ۶۶ - ۱۰۸ (۴۳)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۲/۲۶ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۶/۲

تحقیقات تاریخی

۱. مقدمه و بیان موضوع

وقوع انقلاب اسلامی در ایران و تغییر شرایط منطقه‌ای و سیاست بین‌المللی، عراق را به تکاپو و توسعه‌طلبی ارضی ترغیب کرد. رژیم بعثی برای دستیابی به نقشی جدید در منطقه در فضای خصومت‌آمیز آمریکا و غرب با نظام انقلابی ایران، بی‌ثباتی ناشی از انقلاب در ایران را فرصتی استثنایی برای نجات از تنگنای ژئوپلیتیک و دسترسی بیشتر به آب‌های آزاد خلیج فارس ارزیابی کرد و رسماً در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ به ایران حمله کرد.

جنگ ایران و عراق هم‌زمان در سه جبهه (جنوبی، میانی، و شمالی) آغاز شد؛ ولی تلاش اصلی ارتش عراق در جبهه جنوب بود؛ زیرا جغرافیا، مسائل قومی، و موقعیت لجستیک^۱ این منطقه قدرت مانور ارتش مکانیزه عراق را افزایش می‌داد. به‌همین دلیل تمرکز اصلی ارتش عراق بر جبهه‌های جنوب بود و این موضوع باعث شد تا تحرکات نظامی ایران در جبهه‌های جنوب به‌ویژه در سال‌های میانی جنگ با بن‌بست مواجه شود. از اوایل سال ۱۳۶۲ و بعد از انجام عملیات والفجر ۱ در منطقه فکه، تغییراتی بنیادین در فرماندهی و هدایت جنگ انجام شد؛ به‌نحوی که صحنه جنگ از جنوب ایران و مقابل شرق بصره و عماره عراق، به غرب و شمال غرب ایران منتقل شد. از طرفی دامنه عملیات‌های آفندی از حالت وسیع و گسترده خارج شد و به‌صورت آفندی نیمه‌گسترده محدود شد. علاوه بر این فرماندهان ایرانی فهمیده بودند که به‌دلیل تجهیزات نظامی عراق، در دشت‌های باز امکان موفقیت چندانی ندارند و دنبال تغییر تاکتیک جنگ بودند تا بتوانند امتیازی را در جنگ به‌دست بیاورند.

در چنین شرایطی کارشناسان و فرماندهان نظامی ایران، ضمن بررسی وضعیت موجود، به این نتیجه رسیدند که جنگ را به جبهه شمال منتقل کنند. عملیات والفجر ۴، براساس همین تدبیر برنامه‌ریزی شد. این عملیات نقطه عطفی در تاریخ جنگ ایران و عراق محسوب می‌شد؛ چراکه پیامدهای سیاسی و نظامی زیادی به‌دنبال داشت و ایران توانست با همکاری کردهای معارض عراقی سلسله عملیات‌های موفقیت‌آمیز برون‌مرزی در کردستان عراق انجام دهد.

بنابراین موضوع بنیادی پژوهش حاضر پاسخ به پرسش‌های زیر است.

اهداف فرماندهان نظامی ایران از گشایش جبهه جدید و انتقال جنگ به سمت

شمال عراق چه بود؟

فرضیه: فرماندهان باهدف کاهش فشار بر جبهه جنوب، جبهه شمال غرب را

گشودند. I.logistic

علل اهمیت منطقه عملیات (منطقه کوهستانی مریوان و دره شلیر) در جنگ ایران و عراق چه بود؟

نیروهای مسلح ایران از چه تاکتیک‌هایی در عملیات والفجر ۴ بهره بردند؟

۲. پیشینه پژوهش

در بررسی ادبیات تحقیق مدنظر یعنی جنگ ایران و عراق و حوزه دفاع مقدس، پژوهش‌های نسبتاً گسترده‌ای انجام شده است؛ ولی در رابطه با اهمیت جبهه شمال غرب و اجرای عملیات‌های مختلف و موفقیت‌آمیز در مناطق غربی کشور، به‌ویژه منطقه مریوان و تورفتگی دره شلیر و موقعیت لجستیکی و نظامی آن و حضور گروه‌ها و احزاب سیاسی کرد مخالف حکومت ایران (کومله و دمکرات) در منطقه، پژوهشی موردی و تألیفی ویژه انجام نشده است. منابع زیر به جنبه‌هایی از عملیات والفجر ۴ اشاره کرده‌اند.

۱. غلام‌حسن امیریگی (۱۳۸۶) از فرماندهان عملیات والفجر ۴ در کتابی با عنوان «عملیات والفجر ۴» به شرح این عملیات پرداخته است. مطالب نویسنده به‌عنوان واقعه و فرمانده عملیات اهمیت زیادی دارد. او هدف این عملیات را فریب دادن ارتش عراق در جبهه جنوب و غافلگیر کردنش در جبهه شمال غرب می‌داند.

۲. کتاب «جنگ صدام: جنگ ایران و عراق از دیدگاه فرمانده گارد ریاست جمهوری عراق» نوشته کوین وودز^۱ و همکارانش (۱۳۹۱) در دانشگاه دفاع ملی آمریکا است. این کتاب حاصل گفت‌وگو با «ژنرال راند مجید حمدانی» فرمانده گارد ریاست جمهوری عراق در زمان جنگ است که در آن حمدانی برخی از مسائل مربوط به عملیات‌های ارتش عراق و عملیات‌های ایران در جنگ ۸ ساله را تجزیه و تحلیل کرده و نقاط قوت و ضعف دو طرف را بررسی کرده است. حمدانی معتقد است، عملیات والفجر ۴، تغییر تاکتیک ایران از دشت به کوهستان بود و با انتقال جنگ به شمال از فشار ارتش عراق بر جبهه جنوب کاسته شد.

۳. کتاب «نبردهای سال ۱۳۶۲ تا پایان سال ۱۳۶۴» تألیف یعقوب حسینی (۱۳۹۰) از افسران نظامی توپخانه در دوران جنگ است. این کتاب به نبردهای سال‌های ۱۳۶۲ تا پایان ۱۳۶۴ پرداخته است. روش گردآوری داده‌های این کتاب، میدانی (استفاده از خاطرات جمعی از رزمندگان ایرانی در دوره جنگ) است. هم‌چنین اطلاعات ارزش‌مندی هم مانند دستورالعمل‌ها، تجزیه و تحلیل پیام‌ها، دستورات و خاطرات شخصی فرماندهان و افسران عملیات‌ها در سال ۱۳۶۴ در این اثر گردآوری شده است.

1. Kevin M Woods

۳. گشایش جبهه جدید در شمال غرب کشور (ضرورت و اهداف)

شمال عراق ویژگی‌های خاصی برای عملیات داشت. حضور فعال و گسترده کردهای مخالف رژیم بعثی عراق و جغرافیای منطقه (با میانگین ارتفاع ۱۰۰۰ تا ۲۷۰۰ متر) موقعیتی مناسب برای عملیات پیاده کردها به وجود آورده بود و نیروهای ارتش عراق به راحتی نمی‌توانستند در این مناطق دفاع کنند (علایی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۸۹). در منطقه عملیات والفجر ۴ سپاه یک ارتش عراق از سد دربندی‌خان^۱ تا کوه دالامپر^۲ (مرز مشترک ایران، عراق و ترکیه) مسئولیت داشت. نیروهای رزمی این سپاه شامل دو لشکر ۷ و ۱۱ (منها)^۳ و نیروهایی مردمی از مردم کردستان عراق موسوم به «فرسان»^۴ بود (علاماتی، ۱۳۹۷، ص ۹۶). گستردگی جبهه شمال و حضور نیروهای مردمی که در جنگ کلاسیک کارایی لازم را نداشتند، فرصت مناسبی را برای انجام عملیات در این منطقه فراهم کرده بود.

فرماندهان ارتش و سپاه پاسداران ایران به این نتیجه رسیده بودند که جبهه‌های جنوب، برای ابتکارات جدید و اجرای عملیات موفق مناسب نیست و ایران در حفظ ابتکار عمل در این منطقه به بن‌بست رسیده است. آب‌وهوای گرم و نامساعد، تمرکز نیروهای عراقی و... بخشی از مشکلات پیشروی نیروهای ایران در جبهه جنوب بود (اردستانی، ۱۳۹۰، ص ۵۵)؛ بنابراین ج.ا. ایران باهدف به‌دست‌آوردن ابتکار عمل و دستیابی به اهداف ارزشمند نظامی در داخل عراق، جبهه شمال غرب را در دستور کار خود قرار داد (علایی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۳۳۶؛ جعفری، ۱۳۹۱، ص ۹۴) و با هدف بهره‌گیری از ظرفیت کردهای مخالف عراق، قرارگاه رمضان را تشکیل داد و تقویت کردهای شمال عراق را شروع کرد (حق‌پناه، ۱۳۸۷، ص ۱۵۲). به طوری که از سال ۱۳۶۲ به بعد پیش‌مرگ‌های کرد عراقی به جای تماس مستقیم با وزارت دفاع ایران، با قرارگاه رمضان در ارتباط بودند و خود را برای جنگ‌های نامنظم و چریکی علیه ارتش عراق آماده می‌کردند (الخرسان، ۲۰۰۱م، ص ۲۶۶).

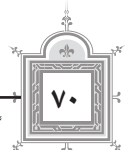
بعدها (سال ۱۳۶۵) فرمانده وقت سپاه پاسداران در رابطه با ضرورت گشایش جبهه شمال می‌گوید: «از عملیات کربلای ۵ ما در جنوب به بن‌بست رسیدیم... در ادامه کربلای ۵، عملیات کربلای ۸ را انجام دادیم و به طور کلی میدان نبرد در منطقه کربلای ۵ را آزمایش کردیم... دیگر هیچ آبی نبود که ما در منطقه جنوب از آن عبور نکرده باشیم. لذا همه این مسائل دست‌به‌دست هم داد که جنوب دیگر تمام شده است؛ بنابراین وارد جبهه شمال شدیم» (درودیان، ۱۳۹۰، ص ۱۸۰). بدین ترتیب کارشناسان نظامی ایران به این نتیجه رسیدند تا سرزمینی را برای طرح عملیات خود انتخاب کنند که اولاً با استفاده از جغرافیای طبیعی منطقه، توازن نظامی را به نفع خود تغییر دهند، ثانیاً ارتش عراق

1. Darbandikhan

2. dalamper

۳. لشکری که از لحاظ نیروی نظامی و تجهیزات لازم دارای استعداد کامل نیست.

۴. فرسان: به معنای مردان جنگ‌جو و اسب‌سوار و اصطلاحاً نیروی چریکی.

کارایی چندانی در آن منطقه نداشته باشد و بدین طریق بتوانند از تک‌جبهه‌ای پرهیز کنند (علایی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۳۲).

بنابه گفته ژنرال حمدانی فرمانده گارد ریاست جمهوری عراق، یکی از علل مهم تغییر تاکتیک ایرانیان آن بود که فرماندهان ایرانی فهمیده بودند که در دشت‌های باز جنوب امکان موفقیت چندانی ندارند؛ بنابراین دنبال رویکردی بودند که بتوانند از طریق آن حرکت نیروهای زرهی ما را با مشکل مواجه کنند. به همین دلیل سعی کردند نبرد را به دره‌ها و مناطق کوهستانی صعب‌العبور بکشانند. عملیات والفجر ۴ هم براساس این تاکتیک جدید، در منطقه کوهستانی مریوان انتخاب شد (وودز، ۱۳۹۱، ص ۱۱۶).

البته گشایش جبهه شمال غرب به این معنا نبود که جبهه جنوب رها شود، بلکه عملیات‌های شمال غرب برای منحرف کردن دشمن از جبهه جنوب و در نتیجه پشتیبانی از جبهه جنوب بود. در این راستا هاشمی رفسنجانی درباره گشودن جبهه جدید می‌گوید: «... تصمیم گرفتیم در شمال غرب هم عملیات کنیم؛ زیرا دشمن در جنوب خیلی هوشیار بود و آمادگی کامل داشت، ولی در نقاط دیگر ضعیف بود و امکان عملیات موفق هم برای ما وجود داشت. این عملیات‌ها می‌توانست پشتیبان ما در جنوب باشد... لذا تصمیم گرفتیم در کردستان عراق پیشروی کنیم. فکر کردیم باید نفت کرکوک را تهدید کنیم...» (حق‌پناه، ۱۳۸۷، ص ۱۵۲).

در جمع‌بندی کلی مهم‌ترین عوامل گشایش جبهه جدید در شمال غرب را به صورت زیر می‌توان دسته‌بندی کرد:

۱. ضرورت تداوم جنگ و ممانعت از رکود آن؛
۲. حفظ ابتکار عمل در برابر عراق؛
۳. گشودن جبهه جدید علیه نیروهای عراق در شمال با هدف پراکنده کردن آن‌ها در جنوب؛
۴. گرفتن فرصت از عراق تا یافتن راهکاری مناسب در جنوب.

۴. اهمیت منطقه عملیات از نظر جنبه‌های تاکتیکی

قبل از عملیات والفجر ۴ قسمت عمده منطقه مرزی در قسمت شمالی و جنوبی شلیر در کنترل احزاب مخالف حکومت ایران (کومله و دمکرات) و در اشغال نیروهای عراقی بود. در این محور برخی تپه‌های مهم مرزی در منطقه حاج‌عمران و هم‌چنین ارتفاع ۱۸۶۴ قوچ‌سلطان (مشرف بر مریوان) به تصرف ارتش عراق درآمده بود (السامرای، ۱۳۸۸، ص ۷۳). این مناطق مراکزی مناسب برای جاسوسی و جمع‌آوری اطلاعات

برای ارتش عراق محسوب می‌شد و آن‌ها در مناطق مرزی مریوان اقدامات تحریک‌آمیز نظامی را در دستور کار خود قرار داده بودند. «... گزارش فرمانداری مریوان مبنی بر پرتاب یک گلوله توپ از جانب خاک عراق به داخل قریه بایوه ایران و تیراندازی مأمورین مرزی عراق به سوی قریه مذکور [بود] که به مجروح شدن یکی از اتباع ایران منجر شده [بود]» (ساکماهمدان، ۰۰۹۵۵۵۰۰۰۵-۲۹۳-۹۱).

به‌طور کلی علت اهمیت «مریوان» در جنگ ایران و عراق را می‌توان به‌صورت زیر بیان کرد:

الف. موقعیت جغرافیایی

مریوان به‌علت هم‌مرز بودن با عراق، در معادلات نظامی و سیاسی ایران و عراق موقعیتی ژئوپلیتیکی^۱ و ژئواستراتژیک^۲ داشت و سیطره بر مناطق عملیاتی آن به‌ویژه پیشرفتگی شلیر به‌منزله تحت فشار قرارداد طرف مقابل بود. پیشرفتگی شلیر که جزو قلمرو عراق محسوب می‌شود در بین مریوان و بانه به‌عمق [به‌طول] ۵۰ کیلومتر و عرض ۱۵ کیلومتر به‌صورت پیکانی در داخل خاک ایران فرو رفته‌است (حسینی، ۱۳۹۰، ص ۲۲۱).

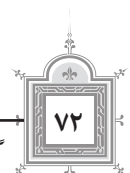
این منطقه به‌دلیل موقعیت مرزی و وضعیت توپوگرافیک^۳ (کوهستانی)، به‌ویژه همجواری با مناطق شمال بین‌النهرین و پالایشگاه کرکوک، و تسلط عراق بر ارتفاعات آن، به‌منابۀ دیواری امنیتی برای محافظت از شریان اقتصادی بغداد عمل می‌کرد. از این رو عراق در طول جنگ، به شیوه‌های مختلف کوشید تا از تقویت و تداوم نفوذ ایران در این مناطق بکاهد؛ به‌گونه‌ای که سپاه یکم خود را برای حفظ امنیت جبهه شمال غرب، تجهیز و آماده کرده بود. در مقابل ایران هم با تسلط بر مناطق عملیاتی مریوان می‌توانست با به‌خطر انداختن موقعیت جبهه شمالی عراق از فشار حملات بغداد به نواحی نفت‌خیز جنوب در خوزستان بکاهد و از کاهش صادرات نفت خودش جلوگیری کند.

ب. پوشش جنگلی

پوشش گیاهی (جنگلی) ارتفاعات حوالی مریوان عبور و مرور از مرز را آسان می‌کرد (نامی و عزتی، ۱۳۹۱، ص ۲۴۸). سردار رستگارپناه از فرماندهان سپاه کردستان درباره تأثیر عوارض زمین (کوهستان و جنگل) در منطقه مریوان می‌گوید: «... در تاریکی شب، نقاطی هست که شاید صد نفر، دو‌یست نفر آدم هم بتوانند از بین دو پست دیده‌بانی که فاصله مثلاً ۱۰۰ متر دارد، رد شوند و دیده نشوند» (صادقی، ۱۳۸۹، ص ۴۱۹).

البته بدون تیم شناسایی و بلدچی عبور از جنگل‌های منطقه مرزی مریوان به‌ویژه در

1. Geopolitics
2. Geostrategic
3. Topographic

شب دشوار بود و باعث سردرگمی می شد. امیربگی نیز حادثه ناگوار واژگونی اتومبیل تیم اطلاعات و شناسایی لشکر ۱۴ امام حسین در شب ۶۲/۷/۲۹ را ناشی از پوشش جنگلی منطقه و ابتکار عمل نیروهای عراقی در این شرایط می داند (امیربگی، ۱۳۸۶ صص ۶۰-۶۱). به نظر می رسد که هدف ایران در عملیات والفجر ۴، غافلگیری دشمن با استفاده از شیوه تک شبانه بدون روشنایی بوده است. در این نوع تک، بدون کشف شدن می توان به خط احتمالی گسترش رسید (سلمانی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۵۵)؛ هرچند که نبود بلدچی موجب سردرگمی و در مجموع عدم موفقیت نیروها در این مرحله از عملیات شد.

ج. پیشرفتگی شلیر

پیشرفتگی شلیر، در عملیات پدافندی و آفندی اهمیت ویژه ای داشت. پدافند در امتداد این پیشرفتگی مستلزم طرح ریزی دقیق و همه جانبه در شانه های شمالی و جنوبی بود؛ چراکه نیروهای آفندی عراق تا زمانی که موفق نمی شدند عرض پیشرفتگی را توسعه دهند، قادر نبودند به داخل خاک ایران پیشروی کنند؛ بنابراین نگهداری نیروی احتیاط کافی و آماده با هدف ضربه زدن به جناحین و عقبه دشمن مستقر در پیشرفتگی شلیر برای ایران ضروری بود.

شکل ۱

موقعیت دره شلیر

علاوه بر این، پیشرفتگی شلیر به داخل خاک ایران فاصله زمینی دو شهرستان مریوان و بانه را طولانی تر کرده بود. در قسمت غربی سرچشمه زرینه رود هم یکرشته ارتفاعات بلند جزو خاک عراق بود؛ بنابراین منطقه مریوان که در ناحیه پست تر از دره شلیر واقع شده بود وضعیت نظامی غیرمناسبی داشت. این منطقه به کلی کوهستانی و پوشیده از جنگل عملیات نظامی را با مشکل مواجه می کرد (نامی و عزتی، ۱۳۹۱، ص ۲۵۴). مهم ترین ارتفاعات این منطقه، سورن، سورکوه، کانی مانگا^۱ و ارتفاعات زله^۲ (کله قندی) است. هم چنین شهر پنجویین^۳ که شهری نظامی به شمار می رود در دامنه این ارتفاعات قرار گرفته است. ارتفاعات زله بر پنجویین مشرف است و پادگان گرمک در نزدیکی دهانه شلیر واقع شده است. غلام علی رشید از فرماندهان ارشد نظامی در رابطه با اهمیت عملیات والفجر ۴ می گوید: هدف عملیات والفجر ۴، قطع پیشرفتگی عراق در دهانه شلیر بود که در یک طرف آن ارتفاع سورکوه و در طرف دیگر آن ارتفاع سورن قرار داشت و آنچه در این پیشرفتگی ارزش داشت شهر پنجویین بود که از مریوان بزرگ تر بود و در حد شهرستان بود (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۱۲۷۳۰/پ ن).

د) جایگاه سیاسی و نظامی

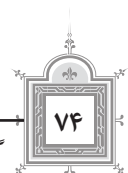
فضای ملتهب سیاسی و ظهور احزاب و گروه های متعدد در مناطق مختلف کشور در آغاز پیروزی انقلاب اسلامی، آشوب و هرج و مرج را بر کل مملکت حاکم کرده بود. مریوان به عنوان یکی از شهرهای مرزی یکی از کانون های فعالیت معارضان کرد علیه جمهوری اسلامی بود. این تنش های سیاسی و نظامی داخلی در کنار تهاجم خارجی روزهای سختی را برای مردم شهر و طرف های درگیر رقم زد.

همجواری مریوان با کردستان عراق و شهر سلیمانیه به عنوان خاستگاه اصلی حزب یه کیتی،^۴ مخالف بغداد بر پیچیدگی اوضاع جنگی در این مناطق می افزود. اختلافات احزاب و معارضان کرد با حکومت های متبوع خود زمینه را برای افزایش تنش و انجام عملیات های متعدد در این نواحی از سوی بغداد و تهران ایجاد می کرد.

عراق در منطقه شمال غرب ایران با نگرانی از معابر وصولی مریوان-پنجویین و نوسود-حلبچه، یک لشکر را برای تأمین امنیت مناطق نفتی کرکوک و کنترل معارضان کرد عراقی آرایش کرده بود. حکومت صدام با اتکا به نیروهای مخالف حکومت ایران در این منطقه (کومله و دمکرات) در صدد بود تا با درگیر کردن بخشی از نیروهای ایران، از عملیات ارتش عراق در جنوب پشتیبانی کند (درودیان، ۱۳۸۷، ص ۲۵).

1. Kani Manga
2. Zelah
3. Penjwin

۴. (Yekitiya) همان حزب ملی گرای کرد (اتحادیه میهنی کردستان) در منطقه اقلیم کردستان عراق است. اتحادیه میهنی کردستان در سال ۱۹۷۵ تأسیس شده است. رهبر این حزب ابتدا جلال طالبانی بود.

۵. تشکیل قرارگاه مقدم عملیاتی مشترک حمزه سیدالشهداء مریوان

پس از تصویب عملیات والفجر ۴ در دهانه شلیر در بهار ۱۳۶۲، مسئولیت اجرای این عملیات به قرارگاه حمزه سیدالشهداء ارومیه واگذار شد؛ ولی بعد از مدتی به علت کثرت مأموریت‌های داخلی و خارجی این قرارگاه، در روند آماده‌سازی عملیات والفجر ۴ مشکلاتی پدید آمد. برای رفع این مشکل در اواسط مرداد ۱۳۶۲، قرارگاهی با عنوان قرارگاه تاکتیکی حمزه با هدف تسریع در سیر آماده‌سازی عملیات در منطقه مریوان تشکیل شد و مسئولیت اجرای عملیات دهانه شلیر به آن واگذار شد. علی‌رضائیان از سپاه و سرهنگ امیریگی از ارتش به‌عنوان فرماندهان قرارگاه حمزه معرفی شدند؛ ولی هم‌چنان کار آماده‌سازی عملیات والفجر ۴ به‌کندی پیش می‌رفت. یکی از دلایل این کندی آن بود که مسئولان واحدهای ستادی قرارگاه، اغلب از میان افرادی انتخاب شده بودند که بیشتر در مقابله با بحران‌های امنیتی به‌ویژه کنترل ضدانقلاب در منطقه کردستان شرکت داشتند و برخلاف عناصر جبهه جنوب سابقه کمتری در زمینه اجرای عملیات‌های منظم داشتند. ضعف عملیاتی این مسئولان، در کندی روند آماده‌سازی عملیات در منطقه مریوان تأثیر زیادی داشت (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۵/۲۸۲). سرانجام از روز ۶۲/۵/۱۹ پاسگاه اصلی قرارگاه، در پادگان مریوان با حداقل امکانات موجود سازمان‌دهی شد و شناسایی مقدماتی روی زمین و نقشه آغاز شد (امیریگی، ۱۳۸۶، صص ۲۸-۲۹).

۶. تهیه طرح عملیاتی و آماده‌سازی یگان‌ها

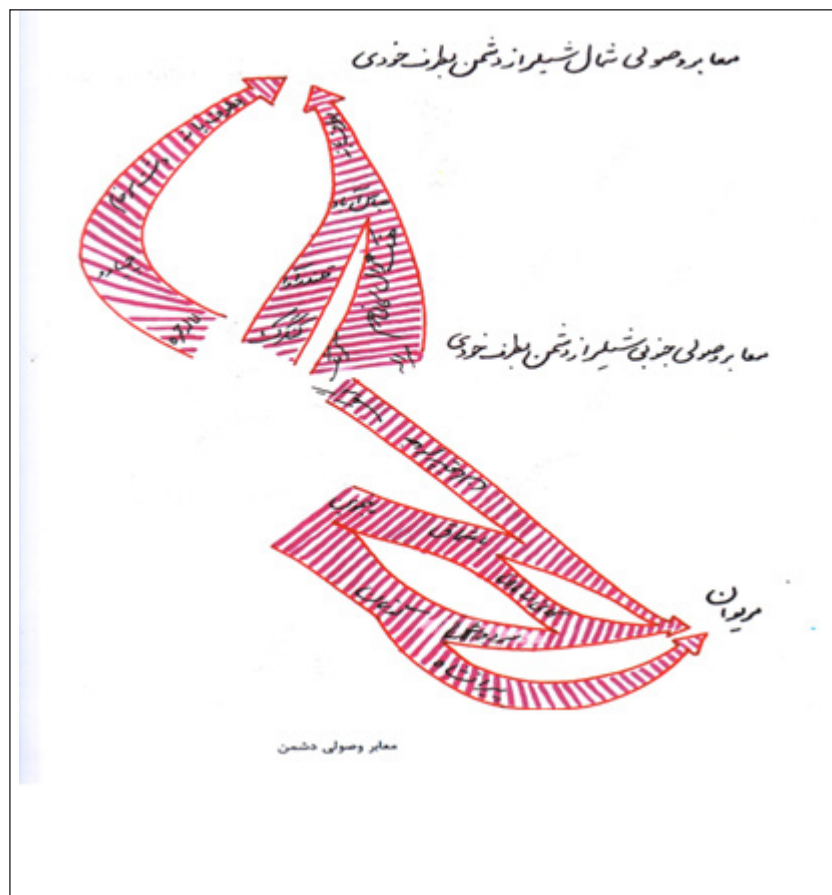
فرماندهان و کارشناسان نظامی با توجه به موقعیت جغرافیایی منطقه مریوان سه محور را برای عملیات مطرح کردند:

۱. محور دره شلیر؛
۲. محور کوه سورن؛
۳. محور مارو-بوخلان.

برخی از فرماندهان در زمینه محور اول معتقد بودند که به‌علت استقرار تمام واحدهای توپ‌خانه و احتیاط دشمن در پشت ارتفاع سورن، نیروهای عراقی قادر نیستند از طریق شلیر-پنجوین پاتک کنند و با تصرف ارتفاعات کانی مانگا و کوه لری، راه دشمن به سمت داخل شلیر خودبه‌خود بسته می‌شود (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: سند شماره ۵/۲۸۲؛ سند شماره ۱۲۹۰۰/پ ن). از سوی دیگر، مصطفی ایزدی فرمانده قرارگاه حمزه سیدالشهداء، اولویت را به محور مارو-بوخلان می‌داد و ادامه عملیات روی کانی مانگا و حرکت به طرف شمال را به عملیات در بین پنجوین-مارو متکی می‌دانست (مرکز

مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۱۳۱/گ). غلام علی رشید به دلیل معایب محور مارو—بوخلان، برای محور دره شلیر اهمیت بیشتری قائل بود و از سوی دیگر عقیده داشت نیروهای خودی توانایی ندارند روی ارتفاعات سورن عملیات انجام دهند (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۱۳۱/گ). خرازی فرمانده لشکر ۱۴ امام حسین (ع) نیز اجرای عملیات روی کوه سورن را بسیار سخت ارزیابی می کرد.

در نهایت به دلایلی نظیر مشکلات جاده سازی، تهیه تدارکات، و احتمال شدت نبرد و پاتک شدید دشمن در منطقه سورن، اجرای عملیات روی کوه سورن متفی شد. انجام عملیات در دره شلیر به دلایلی نظیر مناسب بودن منطقه به لحاظ تاکتیکی، کثرت جاده ها و معابر، جناح دهی کمتر نیروهای خودی به دشمن و... دارای تضمین بیشتری بود و اجرای آن آسان تر به نظر می رسید؛ بنابراین انجام عملیات در دره شلیر در دستور کار فرماندهان قرار گرفت.

شکل ۲

معاير وصولي ارتش عراق

یگان‌های اولیه شرکت‌کننده در عملیات عبارت بودند از: لشکر ۸ نجف اشرف و لشکر ۱۴ امام حسین (ع) از سپاه ولشکر ۲۸ کردستان از ارتش با استعداد کلی و برآورد ۶۰ گردان، متشکل از ۴۵ گردان سپاه و ۱۵ گردان ارتش. هم‌چنین لشکر ۳۱ عاشورا و گردان ۳۰۰ به استعداد منطقه افزوده شد و پیش‌بینی شد امکانات اضافی هوانیروز منطقه مهران و دهلران در منطقه عملیاتی والفجر ۴ به کار گرفته شود و مقرر شد طرح عملیات در سه مرحله اجرا شود (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: اسناد شماره ۱۲۷۸۰/پ ن؛ ۱۲۸۹۹/پ ن). هم‌چنین لشکرهای ۲۷ محمد رسول‌الله و ۱۷ علی بن ابی طالب و لشکر ثارالله نیز در این عملیات حضور داشتند (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۶، ج ۷، ص ۲۳۵).

۷. استعداد و توانایی‌های دشمن در منطقه

ارتش عراق برای هدایت نیروهای خود در طول جنگ با ایران سه سپاه تشکیل داده بود که لشکرها به صورت قرارگاه مقدم برای هدایت یگان‌ها عمل می‌کردند. در منطقه عملیات والفجر ۴، سپاه یک ارتش عراق به فرماندهی نعمه فارس قرار داشت و هدف آن جداسازی ارتباط کردهای مخالف رژیم بعثی با ایران، پشتیبانی از احزاب ضدایرانی کومله و دمکرات و استفاده از آن‌ها در ناامن نگه‌داشتن شمال غرب ایران و هم‌چنین تأمین امنیت منطقه نفت‌خیز کرکوک در مقابل حمله احتمالی ایران بود (علاماتی، ۱۳۹۷، ص ۱۱۰).

هم‌چنین عراق قادر بود با استفاده از پایگاه‌های هوایی کرکوک، بغداد و سایر پایگاه‌های خود روزانه با ۱۰۰ الی ۱۵۰ سورتی پشتیبانی و ۲۰ سورتی شناسایی عملیات خود را پشتیبانی کند. علاوه بر این قادر بود با استفاده از امکانات موشکی زمین‌به‌زمین مناطقی را در عمق ۳۰۰ کیلومتری خاک ایران هدف قرار دهد که توانایی این کار ۵ الی ۱۵ موشک در شبانه‌روز بود (امیربیگی، ۱۳۸۶، صص ۳۴-۳۵).

قرارگاه عملیاتی نیروی زمینی ارتش در برآورد اطلاعاتی شماره ۱ خود در دهم شهریورماه استعداد و توانایی عراق در منطقه را چنین برآورد کرد. لشکر ۴ پیاده کوهستان (زیرمجموعه سپاه یکم ارتش عراق) با ۱۴ یگان در منطقه‌ای به شرح زیر گسترش پدافندی دارد:

۱. تیپ ۴۲۴ در ارتفاعات سورن؛
۲. تیپ ۹۶ پیاده در توتمان؛
۳. گردان کماندویی المهدی در جنوب پنجوین؛
۴. تیپ ۲۹ پیاده در شرق پنجوین؛
۵. تیپ ۵۰۴ در شمال شرقی پنجوین؛

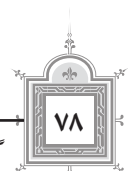
۶. گردان ۶ مستقل در ارتفاعات خالوزه؛
۷. گردان کماندویی لشکر ۴؛
۸. تیپ ۲۴۱ در براله؛
۹. تیپ ۴۲۸ در گرمک؛
۱۰. گردان مستقل مقداد؛
۱۱. تیپ ۶۰۱ در ارتفاع لری؛
۱۲. یک گردان از تیپ ۵ در ارتفاع لری؛
۱۳. تیپ ۱۰۵ در سورکوه؛
۱۴. تیپ ۶۰۹ از سورکوه تا ماووت (حسینی، ۱۳۹۰، ص ۲۲۴).

۸. نقاط برجسته و ضعف ارتش عراق

تجزیه و تحلیل مدارک و اسناد غنیمتی از عراق نشان می‌دهد که سازمان‌های اطلاعاتی و ارتش عراق از شایستگی نسبی برخوردار بوده‌اند؛ زیرا عراق به‌موقع از مقاصد و نیات ایران آگاه می‌شده‌است. آن‌ها از ترتیب نیروهای ایرانی اطلاعات تقریباً کاملی به‌دست آورده بودند و حتی به تاریخ و زمان تک نیروهای ایران هم پی برده بودند. اقدامات تاکتیکی عراق برای شناسایی و کسب اطلاعات، شامل گشتی‌های رزمی و شناسایی‌های هوایی و استفاده از عوامل دیگر از قبیل استفاده از جاسوسان، عوامل مخالف نظام، خبرچینان داخلی و خارجی و تجزیه و تحلیل اقدامات داخلی ایران از قبیل آماده‌شدن برای عملیات بود.

نقاط برجسته عملیاتی عراق عبارت بود از: آرایش‌های دفاعی زمینی؛ تحکیم بسیار عالی مواضع؛ بهره‌گیری از ترکیب مواضع طبیعی و مصنوعی؛ کارایی بسیار خوب یگان‌های مهندسی رزمی؛ تحرک بسیار خوب با توانایی در جابجایی سریع یگان‌ها و عملکرد نسبتاً خوب یگان‌های زرهی؛ اجرای پاتک‌های سریع و مکرر؛ و اجرای آتش‌های سنگین و طولانی توپ‌خانه و بمباران‌های شدید هوایی؛ و... (امیربیگی، ۱۳۸۶، ص ۴۰).

نقاط ضعف عراق عبارت بود از: کارایی ضعیف پیاده‌نظام؛ ازهم‌پاشیدگی سریع سیستم فرماندهی و عدم کنترل در مقابل هجوم‌های توأم با غافلگیری؛ ضعف در مقابله با تهدیدهای جناحی؛ اتکاء بیش‌ازحد به خاک‌ریزها و مواضع پدافندی که با اولین رخنه در آن‌ها نیروهای عراقی دست از مقاومت برمی‌داشتند؛ در طرح عملیاتی والفجر ۴، لشکر ۴ کوهستانی عراق که در برابر قرارگاه عملیاتی مشترک حمزه سیدالشهداء ایران عمل می‌کرد، بیش‌ازحد گسترش یافته بود و حدود ۲۰ یگان متفرقه را اداره می‌کرد که این امر لشکر را از نظر کنترل و هدایت، ضعیف و آسیب‌پذیر کرده بود؛ تمرکز توپ‌خانه در یک منطقه

و گستردگی جبهه و تعداد جبهه‌ها، مانور واحدهای توپخانه را با سختی و محدودیت روبه‌رو کرده بود (امیریگی، ۱۳۸۶، ص ۴۰).

به‌لحاظ نیروی انسانی، برابر اطلاعات به‌دست‌آمده از بازجویی اسرا و پناهندگان و سایر منابع اطلاعاتی روحیه پرسنل ارتش عراق روزبه‌روز تنزل می‌یافت و این تزلزل و بی‌میلی برای جنگیدن و نبود انضباط معنوی و آموزش کافی و مهم‌تر از همه ترس از هجوم غافلگیرانه نیروهای ایرانی، تمایل به فرار و اسارت را در میان عراقی‌ها بیشتر کرده بود. در همین راستا دو سرباز عراقی با عبور از مرز مریوان از ایران درخواست پناهندگی کردند (کیهان، ۱۳۶۲/۶/۱۳، ص ۲۲). هم‌چنین در هشتم شهریور سال ۱۳۶۲ تعداد ۱۴ نفر از اهالی عراق از طریق مرز مریوان وارد ایران شدند (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۳۵۱۳۴۵)؛ و در پانزدهم شهریور، ۴ نفر عراقی از طریق مرز مریوان و دو نفر از اهالی کرکوک و سلیمانیه با عبور از مرز بانه و مریوان به ایران پناهنده شدند (کیهان، ۱۳۶۲/۶/۱۶، ص ۱۷).

۹. واکنش عراق به اجرای عملیات والفجر ۴

الف. بمباران‌های شدید و پیاپی مریوان: اهداف و انگیزه‌ها

ارتش عراق به‌دنبال آگاهی از عملیات آتی ایران در منطقه مریوان، برای پیشگیری از اجرای این عملیات، در گام نخست بمباران شهر مریوان به‌عنوان عقبه عملیات را در دستور کار خود قرار داد. ارتش عراق از ابتدای شهریور ۱۳۶۲ تا ۲۱ شهریور ۱۳۶۲ بیش از ۶۰ بار منطقه را بمباران کرد (نعمتی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۴۴۳). مهم‌ترین حملات هوایی ارتش عراق به منطقه مریوان در بازه زمانی عملیات والفجر ۴ به‌شرح زیر بود:

۱. ۱۳۶۲/۶/۸: بمباران روستاهای اطراف مریوان (شهادت ۶ نفر از جمله ۳ تن از بانوان آموزگار مدارس روستایی) (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۶۷۴۰۲)؛
  ۲. ۱۳۶۲/۶/۱۰: بمباران شدید شهر مریوان (۷۵ شهید، ۲۰۰ مجروح و وارد آمدن خسارت به ۵۰۰ خانه و مغازه) (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۳۱۸۲۷۱)؛
  ۳. ۱۳۶۲/۶/۱۵: بمباران ارتفاعات شرقی و اطراف مریوان در چند نوبت (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۳۴۳۸۷۸)؛
  ۴. ۱۳۶۲/۶/۱۷: بمباران مکرر مریوان و پادگان شهر با بمب خوشه‌ای (شهادت ۹ نفر نظامی و ۷ نفر غیرنظامی و ۵ مجروح و تخریب ۲۰ باب واحد مسکونی و...) (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۴۴۷۹۱)؛
۵. ۱۳۶۲/۶/۱۷: گشت‌زنی جنگنده‌های عراقی در سطح شهر مریوان به‌مدت ۳۰ دقیقه

و شلیک منور با هدف شناسایی اهداف مدنظر (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۳۴۳۹۶۷)؛

۶. ۱۳۶۲/۶/۱۸: بمباران مناطق مسکونی مریوان با بمب‌های خوشه‌ای و آتش‌زا (۳) شهید، ۲۷ زخمی و تخریب بیش از یک‌هزار واحد مسکونی و بیمارستان شهر (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: اسناد شماره ۳۴۳۹۷۵؛ ۳۵۴۴۱۳)؛

۷. ۱۳۶۲/۶/۱۹: حمله هوایی به مریوان از ساعت ۹:۳۰ تا ۱۴:۳۰ با استفاده از ۱۵ فروند جنگنده نظامی که بر اثر آتش پدافند هوایی یک فروند جنگنده عراق ساقط شد (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۲۹۳/د؛ روزنامه کیهان، ۱۳۶۲/۶/۲۰، ص ۲)؛
۸. ۱۳۶۲/۶/۲۰: حملات مکرر جنگنده‌های عراقی به مریوان (۳ شهید، ۷ مجروح و وارد آمدن خسارت به بیش از ۶۰ واحد مسکونی) (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۳۴۳۹۶۴)؛

۹. ۱۳۶۲/۶/۲۱: بمباران مریوان در چهار نوبت و تخریب بیش از ۵۰ ساختمان (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۳۴۳۹۶۳)؛

۱۰. ۱۳۶۲/۷/۸: حمله هوایی به مریوان (۲ شهید و ۱۵ مجروح)؛

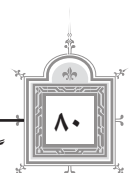
۱۱. ۱۳۶۲/۷/۱۴: بمباران مریوان (۳ شهید، ۸ مجروح)؛

۱۲. ۱۳۶۲/۷/۲۱: بمباران مریوان با جنگنده‌های میراژ (شهادت ۷ تن و مجروح شدن

۱۷ نفر) (نعمتی و همکاران، ۱۳۹۴، صص ۳۴-۳۵).

به دنبال بمباران‌های مریوان - که تقریباً هر روز تکرار می‌شد - خبرگزاری ج.ا. ایران از تخلیه تمام منازل مسکونی و تعطیل شدن برخی از ادارات این شهر و در پی آن تصمیم شورای تأمین شهرستان مریوان برای کنترل عبور و مرور در این شهر از ساعت ۷:۳۰ عصر تا ۶ صبح روز بعد خبر داد. در این گزارش ضمن اشاره به آثار هولناک بمباران‌های مکرر بیان شد که مردم مریوان برای حفظ جان خود به روستاهای اطراف پناه برده‌اند و از گرانی بعضی ارزاق در این روستاها نیز ابراز نگرانی شد (نشریه گزارش‌های ویژه، شماره ۱۷۳، ۱۳۶۲/۶/۱۸، ص ۱۱). در پی تشدید حملات هوایی عراق به مناطق مسکونی و غیرنظامی، نمایندگی ج.ا. ایران در سازمان ملل متحد، در نامه‌ای به دبیرکل این سازمان، بی‌تفاوتی مجامع بین‌المللی را از دلایل تکرار این گونه جنایات جنگی از سوی ارتش عراق برشمرد (خرمی، ۱۳۸۷، ص ۱۰۸). آیت‌الله خامنه‌ای رئیس‌جمهور و رئیس شورای عالی دفاع هم به دنبال حملات جنگنده‌های عراقی به مریوان و بمباران‌های شدید این شهر، پیامی را خطاب به مردم مریوان صادر کرد (صبح آزادگان، ۱۳۶۲/۶/۱۲، ص ۲).

به‌طور کلی، حملات هوایی عراق به مناطق مسکونی و نواحی اطراف شهر مریوان با

اهدافی احتمالی نظیر ناامن‌سازی عقبه منطقه عملیاتی آتی، تضعیف روحیه نیروهای ایرانی و افزایش روحیه نیروهای خودی، کاهش حمایت مردمی از ادامه راهبرد ایران مبنی بر تنبیه متجاوز، ضربه‌زدن به واحدهای پشتیبانی و توپ‌خانه و جلوگیری از فعالیت‌های مهندسی نیروهای ایران انجام می‌شد.

ب. تقویت نیروهای نظامی و استحکامات در منطقه

در گام بعدی عراق علاوه بر عملیات روانی، به تقویت نیروهای رزمی و استحکامات جبهه شمال به شرح زیر پرداخت:

۱. فعال کردن احزاب و گروه‌های مخالف در منطقه و هم‌چنین پخش کردن شایعاتی مبنی بر حمله عراق به مراکز و نقاط مرزی. برای نمونه شایع شد که ارتش عراق تا روستای کولان در دو کیلومتری شهر مریوان پیش آمده است (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۱۱۳۷۲۳).

۲. صدام حسین رئیس‌جمهور عراق، در مورخه ۱۳۶۲/۷/۱۲ در جلسه‌ای با هدف مقابله با دور جدید تهاجمات ایران (عملیات‌های والفجر) و تقویت روحیه فرماندهان و نیروهای نظامی عراق، اصول پانزده‌گانه‌ای را ابلاغ کرد. در این جلسه فرماندهی کل نیروهای مسلح عراق، فرسایش نیروهای ارتش عراق را از جمله اهداف حملات ایران بر شمرد و برای اجتناب از این امر و کاهش تلفات انسانی، موارد متعددی را پیشنهاد کرد (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۳۵۴۴۱۳).

۳. تشدید تدابیر امنیتی در استان‌های شمالی (مناطق کردنشین عراق) با هدف ممانعت از همکاری کردها با جمهوری اسلامی. طبق گزارش واحد تبلیغات مجلس اعلای انقلاب اسلامی عراق، پس از افزایش مخالفت کردهای شمال عراق با رژیم بعثی این کشور و همکاری آن‌ها با رزمندگان ایران، صدام با هدف رسیدگی به این موضوع و سرکوب معارضین کرد، مسلم الجوری، رئیس دادگاه امنیت عراق را به منطقه دهوک فرستاد و با صدور حکمی از تمام ساکنان مناطق مرزی شمال عراق خواست تا دهکده‌های خود را تخلیه کنند و به مناطق جنوبی و میانی عراق هجرت کنند (اطلاعات، ۱۳۶۲/۷/۲۰، ص ۲).

۴. بنابه گزارش قرارگاه حمزه در مریوان، ارتش عراق ۴۰ تانک به منطقه‌ای بین سیدصادق و خورمال فرستاد و تمام پرونده‌های استخبارات و دفتر منطقه خاص قیاده الثوره در پنجوین را به پادگان سیدصادق منتقل کرد تا در صورت سقوط شهر پنجوین، این پرونده‌ها به دست نیروهای ایران نیفتد (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۲۰۰۱۸).

ارتش عراق تعدادی نیرو با هویتی نامعلوم و گروهی هم از افراد جیش الشعبی را با توپ و تانک از کرکوک به منطقه پنجوین اعزام کرد و برخی از آن‌ها را بین پایگاه‌های باسنی، شیوه گل، چمپاراو و سیدصادق مستقر کرد. عراق در مرحله اول، دور تمام پایگاه‌ها و خط چپ و راست خود را سیم‌خاردار تویی کشید و در نزدیکی ارتفاع ۱۷۱۷ (بین کله‌اسبی و کدو) در تپه‌ماهور علاوه بر سیم‌خاردار، سنگر و کانال احداث کرد (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۳۵۵۸۴۵).

ستاد منطقه ۷ سپاه، طی گزارشی در تاریخ ۶۲/۶/۲۰ دربارهٔ تحرکات نظامی عراق می‌نویسد: اعزام نیرو و انتقال تجهیزات نظامی عراق از جبهه جنوب به سمت مناطق پنجوین و سیدصادق به صورت شبانه‌روزی و در قالب کاروان‌های طولانی انجام می‌شود. در این گزارش تأکید شده است: «کلیه پادگان‌های نظامی مسیر راه از عربت به طرف حلبچه و پاسگاه‌ها و پست‌ها در دو طرف جاده‌ها و مناطق مدنظر شدیداً تقویت شده‌اند و به حالت آماده‌باش کامل جنگی درآمده‌اند» (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۶۷۴۲۸).

۱۰. اجرای عملیات

سرانجام پس از چند ماه برنامه‌ریزی، عملیات «والفجر ۴» در شب ۲۷ مهر ۱۳۶۲ در سه مرحله به شرح زیر اجرا شد:

الف. مرحله اول

۱. نخستین مرحله عملیات، تک شبانه و غافلگیرانه رزمندگان بود که پس از ده ساعت کوهنوردی ساعت یک نیمه شب به نیروهای عراق در خط‌الرأس حمله کردند و ساعت سه به اهدافشان رسیدند. همان روز عراق چندبار شهرستان‌های بانه و مریوان را بمباران کرد. در این مرحله یگان‌های لشکر ۸ نجف، لشکر عاشورا، پیش‌مرگان مسلمان گرد بومی، نیروهای گرد عراقی به‌عنوان راهنما، با تاکتیکی خاص نیروهای دشمن را منحرف کردند. به این تکنیک، جنگ الکترونیکی^۱ یا جنگال می‌گویند. عراقی‌ها طوری گمراه شدند که با نیروهای خودشان درگیر شدند (رستمی، ۱۳۹۸، ص ۱۷۹). مهم‌ترین مناطق متصرفی عبارت بودند از ارتفاعات کلو و مسعود، تپه گرمک و هفت‌توانان تا رود قزلچه و منطقه هرگینه و... (امیربیگی، ۱۳۸۶، صص ۶۵-۶۵).

هاشمی رفسنجانی در این رابطه می‌نویسد: «... به منطقه شلیر حمله کردیم که بخش وسیعی از اراضی عراق و روستاها و شهرها و پادگان‌ها و پایگاه‌هایی از آن‌ها تصرف خواهد شد. می‌گویند تلفات ما هم خیلی کم است» (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۶، ج ۷،

1. Electronic warfare

ص ۲۳۵). خاطرات رفسنجانی به علت جایگاه سیاسی و نظامی او در شناخت بسیاری از رویدادهای ایران به ویژه حوادث جنگ ایران و عراق اهمیت زیادی دارد؛ البته او به دلیل موقعیت سیاسی و نظامی آن زمان در بسیاری از موارد به کلی گویی رخدادها بسنده کرده است و از دادن اطلاعات بیشتر و جزئیات حوادث خودداری کرده است.

ب. مرحله دوم

در این مرحله، ویژگی های جغرافیایی منطقه بسیار تأثیرگذار بود. از ارتفاعات دره و نامنظم این منطقه، رودخانه های متعددی سرچشمه می گیرند که به علت اختلاف ارتفاع زیاد دره هایی عمیق و شیارهایی متعدد ایجاد کرده اند. نیروهای ایران در عملیات والفجر ۴ به خوبی از این موقعیت بهره بردند. امیربگی از فرماندهان عملیات ضمن اشاره به نفوذ اکیپی از یگان ویژه همراه با گروه های جنگ نامنظم به پشت مواضع دشمن، می نویسد: «... به این نتیجه می رسند که بهترین نحوه عمل دورزدن دشمن از پشت خطوط پدافندی از طریق مسیر شیار عمیق واقع در جنوب کانی مانگا [است] که محل مناسبی برای نفوذ چندین لشکر به پشت مواضع دشمن می باشد» (امیربگی، ۱۳۸۶، ص ۷۱).

به نظر می رسد که احزاب کرد عراق (بارزانی ها) - که در این عملیات نیروهای ایران را همراهی می کردند - با توجه به شناخت منطقه، نقش اصلی را در شناسایی و انتقال نیروها به پشت مواضع دشمن داشته اند. نفوذ نیروها هم به شیوه تک شبانه انجام شد. در این شیوه، رده های تأمین دشمن دور زده شدند و حرکاتی مخفی، پوشیده و غافلگیرانه انجام شد (اصول و قواعد اساسی رزم، ۱۳۷۶، ص ۱۹۳). مرحله دوم عملیات موفقیت آمیز بود و نیروهای ایران به تمام اهداف مدنظر خود دست یافتند. از جمله ارتفاعات شاخ تارچر و کانی مانگا و روستاهای زیادی از جمله هرزله، چناره، شیخ لطیف، بادانه، نالپاریز و ... به تصرف درآمد که معمولاً اداره این مناطق به کردهای معارض حکومت مرکزی عراق واگذار می شد.

ج. مرحله سوم

در این مرحله مأموریت قرارگاه عبارت بود از تک در ساعت ۲۱:۴۵ دقیقه مورخه ۶۲/۸/۲۸ با هدف تصرف اهداف تعیین شده. ولی ارتش عراق از زمان حمله نیروی رزمی ایران باخبر بود و به محض حرکت رزمندگان، پایین ارتفاعات و داخل دره و شیارها را با انواع توپ و خمپاره و تیربارهای ضد هوایی گلوله باران کرد (امیربگی، ۱۳۸۶، صص ۸۱-۸۷). از سوی دیگر با روشن شدن هوا و آماده شدن دشمن برای واکنش شدید، امکان

به‌دام‌افتادن نیروهای خودی حتمی به‌نظر می‌رسید؛ بنابراین دستور عقب‌نشینی و بازگشت به پشت خاک‌ریزهای قبلی صادر شد (امیریگی، ۱۳۸۶، صص ۸۱-۸۷).

به‌طورکلی می‌توان گفت که مرحله سوم عملیات نتیجه‌ای نداشت و تمام نیروها مجدداً به مواضع قبلی خود بازگشتند. مهم‌ترین دلایل عدم موفقیت مرحله سوم عبارت بودند از:

۱. طولانی‌شدن عملیات و حضور مستمر و بی‌وقفه رزمندگان؛
۲. وسعت زیاد منطقه عملیات از بانی کوک تا شیخ گزنشین و شاخ تارچر به‌علت دوعارضه بودن منطقه (که از یک طرف به کوه متصل است، از سوی دیگر به دره و دشت)؛
۳. کمبود جاده‌های ارتباطی برای انجام پشتیبانی‌های رزمی؛
۴. وجود کانال‌های متعدد و میدان‌های مین ایجادشده به‌دست عراق.

۱۱. عوامل موفقیت ایران

مهم‌ترین عوامل پیروزی ایران در عملیات والفجر ۴ عبارت بودند از:

۱. اصل غافلگیری

جان کالینز^۱ در توضیح اصل غافلگیری به نکته‌ای مهم اشاره می‌کند: لزومی ندارد که دشمن کاملاً از عملیات محتمل‌الوقوع بی‌خبر باشد؛ تنها ضروری است که او دیرتر از آنکه بتواند واکنشی مؤثر نشان دهد، به اهمیت قضیه پی‌برد و آگاه شود (کالینز، ۱۳۷۳، ص ۶۷). غافلگیری چنانچه با ترکیب‌های مختلفی از پنهان‌کاری، سرعت، فریب، منحصربه‌فردبودن و جسارت تقویت شود، می‌تواند تعادل قدرت را قاطعانه جابه‌جا کند و راه دستیابی به پیروزی را با تلاشی بسیار کمتر از حد تصور هموار کند. تاکتیک اصلی ایران در عملیات والفجر ۴، غافلگیری ارتش بعثی بود. سرهنگ امیریگی در این رابطه می‌نویسد: «تکنیک این قبیل یورش‌ها به توضیح نیاز دارد و آن از این قرار است که: نیروها قبل از ساعت شروع حمله با توجه به طول معبر ایجادشده از منطقه خودی حرکت می‌کنند و قبل از اعلام آغاز تک به پای سنگرهای دشمن می‌رسند و با استفاده از غافلگیری در اختفای کامل پخش می‌شوند و منتظر اعلام آغاز تک می‌شوند که در عملیات والفجر ۴ نیز این‌گونه عمل شد» (امیریگی، ۱۳۸۶، ص ۵۵). اگرچه غافلگیری تنها یکی از شیوه‌های اجرای تاکتیک‌های نظامی است، ولی اهمیت این کار را تا سطح اصلی از اصول جنگ ارتقاء داده‌است. غافلگیری را «راه میان‌بر پیروزی» نامیده‌اند؛ زیرا در موفقیت نقشی مستقیم و بسیار اثرگذار دارد.

1. Joan Collins

۲. نقش نیروی چریکی و پارتیزان

کردهای معارض عراقی به رهبری (طالبانی و بارزانی) دو گروه مطرح در منطقه شمال عراق بودند که در توسعه و پیشرفت عملیات‌های ایران در جبهه شمال مؤثر بودند. این گروه‌ها در مدت کوتاهی اقدامات اطلاعاتی و عملیاتی را در عمق خاک عراق آغاز کردند. اهداف اصلی ایران در نزدیکی به احزاب و گروه‌های کُرد عراق این بود که قوای دشمن در طول مرز تجزیه شوند و گروه‌های ضدانقلاب در شمال عراق کنترل شوند و کار شناسایی و انجام عملیات آسان شود تا عملیات‌هایی مشترک علیه رژیم بعث انجام شود. در عملیات والفجر ۴ نیروهای بارزانی علاوه بر نقش راهنما، حضوری پررنگ هم در میدان نبرد داشتند. کردهای معارض عراقی با حمایت آتش توپ‌خانه ایران و با همراهی نفرات مشترک ارتش و سپاه ایران موفق شدند از ارتفاعات کلاشین به سمت دره قادر حرکت کنند و آنجا را تسخیر کنند (Rubin, 2017, p56). لازم به توضیح است که برخلاف نظر روبین، بارزانی‌ها در عملیات والفجر ۴ بیشتر نقش راهنما داشتند و اتحادیه میهنی (طالبانی) هم در این عملیات نقشی ایفا نکرد و با حفظ مواضع خود نظاره‌گر عملیات بود؛ ولی در عملیات بعدی در شمال عراق با جمهوری اسلامی همکاری کرد.

۳. توپ‌خانه صحرائی

بالغ بر ۱۲ گردان توپ‌خانه از کالیبرهای مختلف در پشتیبانی از عملیات والفجر ۴ حضور داشتند. مرکز تطبیقی آتش‌های پشتیبانی را هم گروه ۳۳ توپ‌خانه در دره تفی (روستایی در حومه میوان) تشکیل داده بود و هدایت آتش‌های پشتیبانی را برعهده داشت. امیریگی در کتاب خود ضمن اشاره به این موضوع می‌نویسد: «برای استفاده مناسب و خوب از تیرهای دیده‌بانی شده، با ابتکار فرماندهی نیروی زمینی تعداد ۱۰ افسر کادر و باتجربه از مرکز توپ‌خانه اصفهان به منطقه اعزام و بین گردان‌های توپ‌خانه تقسیم شد تا با طرح‌ریزی دقیق آتش در آتش‌بارهای توپ‌خانه، حداکثر آتش پشتیبانی از یگان‌های رزمی به عمل آید» (امیریگی، ۱۳۸۶، ص ۵۲). سرلشکر عراقی و فیک السامرائی در کتاب «ویرانی دروازه شرقی» در رابطه با نقش توپ‌خانه در پیروزی ایران می‌نویسد: «نیروهای ایران قدرت به‌کارگیری ماهرانه و بسیار گسترده‌ای از سلاح توپ‌خانه داشتند و افسران دیده‌بانی ایران به‌صورت بسیار شایسته آتش را هدایت و کنترل می‌کردند» (السامرائی، ۱۳۸۸، ص ۵۳).

۴. جغرافیای منطقه

میوان از لحاظ دید و تسلط در منطقه جزء بهترین مناطق برای عملیات نظامی محسوب

می‌شد. درهم‌بودن کوهستان‌ها در هرطرف دره‌های ورودی بسیاری را به‌وجود آورده بود و مشجب‌بودن منطقه استتار کاملی را برای طرفین فراهم کرده بود؛ البته این شرایط، اشکالاتی را هم در عملیات نظامی به‌وجود می‌آورد (ایزدی و همکاران، ۱۳۸۶، ص ۱۳۱).
گردزمن^۱ معتقد است: «ایران از کوهستانی‌بودن منطقه عملیات به‌خوبی بهره گرفت. عراق با همهٔ ضدحمله‌هایش و ۱۲ سورتی پرواز بالگردها و هواپیماهایش در روز نتوانست پیشروی ایرانیان را متوقف کند. ایرانی‌ها با پیشروی به‌سمت پنج‌جبین، پنج اردوگاه عملیاتی حزب دمکرات کردستان ایران را هم تصرف کردند» (گردزمن و واگنر، ۱۳۸۹، ص ۱۲۵).

۵. عملیات شبانه

تک شبانه اصطلاحی است در ادبیات نظامی و عبارت است از تکی که در تاریکی شب با هدف غافلگیری و فریب دشمن و اجتناب از تلفات زیاد اجرا می‌شود. امکان محروم‌شدن دشمن از استحکام‌بخشی به مواضع پدافندی و اشغال منطقه حساس از زمین برای تسهیل عملیات آتی، از ملاحظات است که امکان دارد فرمانده به‌علت آن تک شبانه انجام دهد (روشن و فرهادیان، ۱۳۸۵، ص ۵۸). محدودیت‌هایی که تاریکی شب، دود، مه و غبار برای دید دشمن به‌وجود می‌آورد، قابلیت پدافند دشمن را کاهش می‌دهد و درعوض، اغلب، امتیاز روانی فوق‌العاده‌ای را برای نیروی تکرور ایجاد می‌کند. با بهره‌برداری از وسایل دید در شب می‌توان احتمال غافلگیری دشمن را افزایش داد و امکان موفقیت را بیشتر کرد (کشاورزی، ۱۳۸۵، ص ۶۱). نیروهای رزمی ایران در عملیات والفجر ۴ از عملیات در شب بدون روشنایی به‌خوبی بهره بردند. استفاده از تاریکی شب و آثار روانی آن، وجود جنگل‌های انبوه در منطقهٔ مریوان و اختفا باعث کاهش تلفات خودی و ممانعت از بهره‌برداری دشمن از توانایی‌هایش شد.

آیت‌الله رفسنجانی در خاطرات خود ضمن اشاره به موفقیت‌آمیزبودن عملیات، می‌نویسد: «عملیات والفجر ۴ پاسخ به تحویل سوپراتانداردهاست^۲ و اگر در آینده سلاح‌های دیگری مطرح شود، مشت‌های ما محکم‌تر خواهد شد.» او در ادامه می‌افزاید: «لازم بود در این زمان ضربه‌ای به آشیانهٔ اصلی ضدانقلاب در غرب کردستان بزنیم و مرکز آموزش نظامی و فرهنگی عزالدین‌ها و قاسملوها و اخیراً شورای مقاومت را تصرف کنیم...» (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۷۶، ج ۵، ص ۱۲۹؛ اطلاعات، ۱۳۶۲/۷/۲۹).

1. Cordesman Anthony

۲. اشاره (Dassault Super-Étendard): اشاره
هاشمی به تحویل جنگنده‌های فرانسوی سوپراتاندارد به ارتش عراق است. عصمت کتانی قائم‌مقام وزیر امور خارجهٔ عراق ضمن اشاره به تحویل جنگنده‌های مذکور می‌گوید: عراق به‌محض کسب توانایی کافی، در متوقف‌ساختن صادرات نفتی ایران تردیدی به خود راه نخواهد داد. این موضوع در محافل خبری آن زمان بازتاب گسترده‌ای داشت. روزنامهٔ واشنگتن‌پست، رادیو بی‌بی‌سی، روزنامهٔ کویتی‌البیان، خبرگزاری آلمان غربی، رادیو آمریکا و روزنامهٔ لوموند با انتشار مطالبی طرح تحویل هواپیماهای سوپراتاندارد فرانسوی و استفادهٔ عراق از این جنگنده‌ها برای بمباران تأسیسات نفتی ایران، و تهدید ایران به بستن تنگهٔ هرمز و احتمال گسترش جنگ دو کشور به منطقهٔ خلیج فارس و پیامدهای آن را تحلیل کردند (بنگرید به: نعمتی و همکاران، ۱۳۹۴).

۱۲. نتیجه

عملیات والفجر ۴، از نظر وسعت آفندی نیمه‌گسترده بود و در رده عملیات‌های منظم کوهستانی دسته‌بندی می‌شود که تأثیر زیادی بر روند جنگ گذاشت. در این نبرد برخلاف اکثر نبردهای جنگ ایران و عراق، عوامل و موانع جغرافیایی نقشی تعیین‌کننده داشتند. ج.ا. ایران با تغییر تاکتیک جنگ از دشت به کوهستان، باعث پراکندگی و انتقال بخشی از ارتش عراق از جبهه‌های جنوب به جبهه شمال و در نتیجه خروج نیروهای ایرانی از بن‌بست گرفتار شده در جنوب شد. شیوه به‌کاررفته در این عملیات عبارت بود از استفاده از روش غافلگیری و تک‌شبان، هم‌چنین استفاده از آتش توپ‌خانه و استفاده از نیروهای خاص اجرای عملیات در کوهستان (چریک‌های بومی موسوم به «پیش‌مرگ» که با منطقه عملیات آشنایی داشتند).

عملیات والفجر ۴ در تحلیل کلی جنگ جایگاهی خاص داشت؛ چراکه این عملیات، آسیب‌پذیری دشمن در جبهه شمال را اثبات کرد و باعث شد که نیروهای ایران به ضعف ارتش بعثی و پاشنه آشیل عراق در جنگ واقف شوند؛ بنابراین دیگر عملیات‌های برون‌مرزی در شمال عراق با همکاری کردهای معارض عراقی در دستور کار نیروهای مسلح ایران قرار گرفت و بالغ بر ۳۵ عملیات مشترک با همکاری دو طرف انجام شد. بمباران منطقه مریوان و شهادت مردم هم نه تنها سبب واگرایی آن‌ها نشد، بلکه ایستادگی و مقاومت در برابر متجاوزان را تقویت و تثبیت کرد و باعث اتحاد و همبستگی میان مردم این منطقه با نظام اسلامی شد. این عملیات دستاوردها و تجربه‌هایی به‌شرح زیر به دنبال داشت:

الف. دستاوردهای عملیات

۱. انهدام پایگاه‌های احزاب کرد (کومله و دمکرات) و آزادسازی ۳۰۰ اسیر ایرانی از زندان آن‌ها؛
۲. فراهم کردن مقدمات عملیات‌های بزرگ در استان سلیمانیه با تصرف ارتفاعات سورکوه، زله و سورن؛
۳. اشرف بر شهر پنجوین (شهر نظامی عراق) و سیدصادق؛
۴. امکان دیده‌بانی بر روی مناطق نالپاریز و سیدصادق و اجرای آتش بر روی تأسیسات نظامی دشمن در عمق خاک عراق؛
۵. کاهش یافتن فشار دشمن بر جبهه‌های جنوب به‌علت انتقال بخشی از نیروهایش به جبهه شمال.

ب. تجربه‌های به دست آمده از عملیات

۱. اهمیت آمادگی نفرات در عملیات کوهستانی؛
۲. اهمیت فن نفوذ تاکتیکی؛
۳. اهمیت هوانپروز در مناطق دارای عارضه؛
۴. شکست دشمن به دلیل اتکاء بیش از حد به موانع طبیعی؛
۵. اهمیت استفاده از افسران باتجربه توپخانه در مشاغل دیده‌بانی؛
۶. اهمیت عوامل مهندسی رزمی در ایجاد جاده‌ها و مواضع کوهستانی.

منابع

اسناد و منابع آرشیوی

- سازمان اسناد و کتابخانه ملی کشور مرکز همدان (ساکماهمدان): ۰۰۹۵۵۵۰۰۰۵-۲۹۳-۹۱-۱۳۷ شماره ۱۱۳۷۲۳، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: بولتن ویژه مناطق کردنشین غرب کشور، شماره ۱۳۷، ۱۳۶۲/۶/۱۵.
- سند شماره ۱۲۷۳۰/پ ن، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: جلسه بررسی وضعیت منطقه عملیات والفجر ۴، قرارگاه خاتم‌الانبیا، ۱۳۶۲/۶/۱۲، نوار شماره ۱۲۷۳۰.
- سند شماره ۱۲۷۸۰/پ ن، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: جلسه بررسی تحرکات نیروهای خودی و دشمن در عملیات والفجر ۴، قرارگاه خاتم‌الانبیا، ۱۳۶۲/۷/۹، نوار شماره ۱۲۷۸۰.
- سند شماره ۱۲۸۹۹/پ ن، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
- سند شماره ۱۲۹۰۰/پ ن، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: جلسه بررسی منطقه شلیر عملیات والفجر ۴، قرارگاه خاتم‌الانبیا، ۱۳۶۲/۶/۸، نوار شماره ۱۲۹۰۰.
- سند شماره ۱۳۱/گ، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: عملیات والفجر ۴، گزارش روایان قرارگاه خاتم‌الانبیا، داوود رنجبر ۱۳۶۲/۵/۲۴.
- سند شماره ۲۰۰۱۸، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: قرارگاه حمزه سیدالشهدا، ۱۳۶۲/۶/۱۲.
- سند شماره ۲۸۲/د، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: دفترچه ثبت راوی قرارگاه خاتم‌الانبیا در عملیات والفجر ۴، داوود رنجبر، ۱۳۶۲/۵/۲۴ تا ۱۳۶۲/۶/۱۵.
- سند شماره ۲۹۳/د، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: دفترچه ثبت جنگ راوی قرارگاه نجف (قبل از عملیات والفجر ۴) حسین اردستانی، ۱۳۶۲/۶/۱۵ تا ۱۳۶۲/۷/۱۱.
- سند شماره ۳۱۸۲۷۱، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: گزارش رکن ۳ قرارگاه عملیاتی شمال غرب ژاندارمری جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۲/۶/۱۵.
- سند شماره ۳۱۸۳۳۶، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: از رکن ۲ عملیاتی شمال غرب کشور به معاونت

- عملیات و اطلاعات فرماندهی نیروی زمینی ارتش جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۲/۶/۱۰.
- سند شماره ۳۴۳۸۷۸، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: از شهربانی کردستان به استانداری کردستان، ۱۳۶۲/۶/۱۶.
- سند شماره ۳۴۳۹۶۳، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: تلفن گرام ژاندارمری کردستان به استانداری کردستان، ۱۳۶۲/۶/۲۱.
- سند شماره ۳۴۳۹۶۴، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: تلفن گرام ناحیه ژاندارمری کردستان به استانداری کردستان، ۱۳۶۲/۶/۲۰.
- سند شماره ۳۴۳۹۶۷، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: از ناحیه ژاندارمری کردستان (رکن ۳) به فرماندهی عملیاتی قرارگاه ژاندارمری جمهوری اسلامی ایران در شمال غرب، ۱۳۶۲/۶/۱۷.
- سند شماره ۳۴۳۹۷۵، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: از ناحیه ژاندارمری کردستان (رکن ۳) به استانداری کردستان ۱۳۶۲/۶/۱۸.
- سند شماره ۳۵۱۳۴۵، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
- سند شماره ۳۵۴۴۱۳، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: از فرماندهی قرارگاه حمزه سیدالشهدا (منطقه ۱۱) به فرماندهی کل سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۶۲/۶/۲۱.
- سند شماره ۳۵۵۸۴۵، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: از طرح و عملیات قرارگاه حمزه سیدالشهدا به اطلاعات - عملیات ستاد مرکزی، ۱۳۶۲/۶/۲۰.
- سند شماره ۴۴۷۹۱، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: از سازمان مرکزی ارتش جمهوری اسلامی ایران به دفتر امام خمینی، ۱۳۶۲/۶/۱۷.
- سند شماره ۶۷۴۰۲، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: گزارش اداره اطلاعات شهربانی جمهوری اسلامی ایران به دفتر اطلاعات و تحقیقات نخست‌وزیری، ۶۲/۶/۹.
- سند شماره ۶۷۴۲۸، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: نامه ستاد منطقه ۷ به ستاد مرکزی فرماندهی ۱۳۶۲/۶/۲۴.

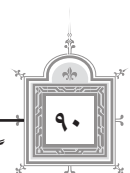
کتاب فارسی

- اردستانی، حسین. (۱۳۹۰). *تنبیه متجاوز (بررسی تحولات سیاسی نظامی از تابستان ۱۳۶۱ تا فروردین ۱۳۶۷)*. (ج ۳). (چ ۴). تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
- اصول و قواعد اساسی رزم، گروه زمینی*. (۱۳۷۶). دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه. تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
- امیریگی، غلام‌حسن. (۱۳۸۶). *عملیات والفجر ۴*. تهران: ایران سبز.
- ایزدی و دیگران. (۱۳۸۶). *تاریخ بیست‌ساله پاسداری از انقلاب اسلامی در غرب کشور، جلد ۲*.

- اوضاع و احوال مناطق غرب و شمال غرب... تهران: دانشگاه جامع امام حسین (ع).
- جعفری، مجتبی. (۱۳۹۱). *اطلس نبردهای ماندگار: عملیات نیروهای زمینی در هشت سال دفاع مقدس (شهریورماه ۱۳۵۹ - مردادماه ۱۳۶۷)*. (ج ۳۰). تهران: سوره سبز.
- حسینی، سیدیعقوب. (۱۳۹۰). *نبردهای سال ۱۳۶۲ تا پایان سال ۱۳۶۴*. تهران: ایران سبز.
- حق‌پناه، جعفر. (۱۳۸۷). *کردها و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*. تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر ایران.
- خرمی، محمدعلی. (۱۳۸۷). *جنگ ایران و عراق در اسناد سازمان ملل*. (ج ۲). تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
- درودیان، محمد. (۱۳۹۰). *شلمچه تا حلبچه*. (ج ۷). تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
- درودیان، محمد. (۱۳۸۷). *خرم‌شهر در جنگ طولانی*. تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
- رامشت، حسین؛ شاه‌زیدی، سمیه‌سادات. (۱۳۹۰). *کاربرد ژئومورفولوژی در برنامه‌ریزی ملی، منطقه‌ای، اقتصادی، تورسیم*. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- رستمی، رضا. (۱۳۹۸). *مربوان در جنگ*. سنندج: بنیاد حفظ و نشر آثار دفاع مقدس کردستان.
- روشن، علی‌اصغر؛ فرهادیان، نوراله. (۱۳۸۵). *فرهنگ اصطلاحات جغرافیای سیاسی - نظامی*. تهران: دانشگاه جامع امام حسین (ع).
- السامرای، وفیق. (۱۳۸۸). *ویرانی دروازه شرقی*. (عدنان قارونی، مترجم). تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
- صادقی، رضا. (۱۳۹۸). *تاریخ شفاهی دفاع مقدس؛ روایت حسن رستگارپناه: کردستان در بحران امنیت و محرومیت*. تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.
- علاماتی، غلام‌رضا. (۱۳۹۷). *اسناد تبادل اسرا (جنگ تحمیلی عراق علیه ایران: ۱۳۵۹-۱۳۶۷)*. تهران: دانشگاه جامع امام حسین (ع).
- علایی، حسین. (۱۳۹۱). *روند جنگ ایران و عراق*. (ج ۱، ج ۲). تهران: مرزوبوم.
- فریب‌نظامی. (۱۳۸۹). (گروه مترجمان دانشکده و پژوهشکده پدافند غیرعامل، مترجم). تهران: دانشگاه امام حسین (ع).
- کالینز، جان. ام. (۱۳۷۳). *استراتژی بزرگ (اصول و رویه‌ها)*. (کوروش بایندر، مترجم). تهران: دفتر مطالعات وزارت امور خارجه.
- کردزمن، آنتونی؛ واگنر، آبراهام. (۱۳۸۹). *درس‌های جنگ مدرن: جنگ ایران و عراق - جلد اول*. (حسین یکتا، مترجم). (ج ۱). تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
- کریمی، مرتضی؛ شاه‌زیدی، سمیه. (۱۳۹۷). *ژئومورفولوژی و آمایش دفاعی سرزمین ایران*. تهران: دانشگاه جامع امام حسین (ع).
- کشاوری، تیمور. (۱۳۸۵). *فرماندهی گردان رزمی*. تهران: معاونت آموزش و تربیت ناجا.

معین وزیری، نصرت‌الله. (۱۳۷۹). *آیین‌نامه عملیات*. (ج ۱). تهران: دانشگاه امام حسین (ع).
نامی، محمدحسن؛ عزتی، عزت‌الله. (۱۳۹۱). *تحلیل ژئوپلیتیکی مرز ایران و عراق و تأثیر آن بر امنیت ملی*.
تهران: داناپناه.

نعمتی، یعقوب؛ کریمی، حجت‌الله؛ اکبرپور، جواد. (۱۳۹۴). *روزشمار جنگ ایران و عراق، کتاب
بیست‌وهفتم (آماده‌سازی عملیات والفجر ۴)*. تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
وودز، کووین و همکاران. (۱۳۹۱). *جنگ صدام: جنگ ایران و عراق از دیدگاه فرمانده گارد ریاست جمهوری
عراق*. تهران: مرزوبوم.

هاشمی رفسنجانی، اکبر. (۱۳۷۶). *خطبه‌های جمعه، جلد پنجم، (۶۱۸/۶۲-۶۱۹/۶۲)*. (محسن هاشمی
رفسنجانی، ناظر). تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
هاشمی رفسنجانی، اکبر. (۱۳۸۶). *آرامش و چالش: کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۲*. (ج ۷). (مهدی هاشمی،
کوشش گر). تهران: دفتر نشر معارف انقلاب.

کتاب لاتین

Rubin, Michael. (2017). "Strategies Underlying Iranian Soft Power". *Foreign Military
Studies Office*.

کتاب عربی

الخرسان، صلاح. (۲۰۰۱م). *التيارات السياسية في كردستان العراق: قراءة في ملفات الحركات والاحزاب
الکردية في العراق ۱۹۴۶-۲۰۰۱*. (الطبع الاولى). بيروت: موءسسة البلاغ.

کتاب کردی

ریباز. (۲۰۰۸). *قه ندیل به غدای هه ژاند (یادداشته کانی پیشمه‌رگایه تی له سالانی ۱۹۷۶-۱۹۸۰)*. (چاپی
دوهم). سلیمانی: چاپ‌خانه پیوند.
طالبانی، مکرم. (۲۰۱۰م). *مراحل تطور الحركة القومية الكردية «مسيرة الحركة التحريرية الكردية»*. (المجلد
الثانی). سلیمانیه: حمدي الطباعه و النشر.

مقاله علمی

سلمانی، عباس‌علی؛ بلخی، محمد؛ فیضی، حسین. (۱۳۹۵). «نقش عملیات شبانه در پیروزی عملیات‌های
هشت سال دفاع مقدس». *دوفصل‌نامه مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر*، دانشگاه افسری و
تربیت پاسداری امام حسین (ع)، سال اول، شماره اول، صص ۴۳-۷۱.

روزنامه‌ها و نشریات

- روزنامه اطلاعات: ۱۳۶۲/۷/۲۰؛ ۱۳۶۲/۷/۲۹.
- روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۶۲/۶/۹.
- روزنامه صبح آزادگان، ۱۳۶۲/۶/۱۲.
- روزنامه کیهان: ۱۳۶۲/۶/۱۳؛ ۱۳۶۲/۶/۱۶؛ ۱۳۶۲/۶/۲۰.
- نشریه گزارش‌های ویژه: (شماره ۱۶۶، ۱۳۶۲/۶/۱۱)؛ (شماره ۱۶۵، ۱۳۶۲/۶/۱۰)؛ (شماره ۱۷۱، ۱۳۶۲/۶/۱۶)؛ (شماره ۱۷۳، ۱۳۶۲/۶/۱۸).

خبرگزاری‌های رسمی

- خبرگزاری جمهوری اسلامی، مریوان، ۱۳۶۲/۶/۱۷.
- خبرگزاری جمهوری اسلامی، سنندج، ۱۳۶۲/۶/۱۰.
- رادیو بی‌بی‌سی، ۱۳۶۲/۶/۱۰، ساعت ۱۹:۴۵.
- خبرگزاری جمهوری اسلامی به نقل از رادیو صوت الجماهير عراق، ۶۲/۶/۱۵، ساعت ۱۹:۳۰.

English Translation of References

Documents and archival sources

- Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Kešvar Markaz-e Hamedān (Sākmā Hamedān) (National Library and Archives of Iran, Hamedan Center): 293-91-0095550005. [Persian]
- Document no. 113723, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Buletan-e vije-ye manāteq-e Kord-nešin-e Qarb-e Kešvar* (Center for War Studies and Research: Special bulletin of Kurdish regions in the west of the country), number 137, 1362/6/15 SH / September 6, 1983 AD. [Persian]
- Document no. 12730/ پ، Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Jalase-ye barresi-ye vaz'eeyat-e mantaq-ye 'amaliyāt-e Val-Fajr 4, Qarārgāh-e Xātam-ol-Anbiyā* (Center for War Studies and Research: A meeting to review the situation of Wal-Fajr 4 operation area, Khatam al-Anbiya Construction Headquarters), 1362/6/12 SH / September 3, 1983 AD, tape no. 12730. [Persian]
- Document no. 351345, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang (Center for War Studies and Research). [Persian]

Document nos. 12780/ پ ن /12899 ن; پ, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang (Center for War Studies and Research).[Persian]

Document no. 12771/ پ ن, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Jalase-ye arzyābi-ye mahāsenvama'āyeb-e 'amaliyāt-e Val-Fajr 4, Qarārgāh-e Xātam-ol-Anbiyā* (War Studies and Research Center: Evaluation session on the merits and demerits of Wal-Fajr operation 4, Khatam al-Anbiya Construction Headquarters), 1362/7/7 SH / September 29, 1983 AD, tape no. 12771.[Persian]

Document no. 12780/ پ ن, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Jalase-ye barresi-ye taharrokat-e niru-hā-ye xodivadošmandar 'amaliyāt-e Val-Fajr 4, Qarārgāh-e Xātam-ol-Anbiyā* (Center for War Studies and Research: A meeting to review the movements of internal and enemy forces in Wal-Fajr Operation 4, Khatam al-Anbiya Construction Headquarters), 1362/7/9 SH / October 1, 1983 AD, tape no. 12780.[Persian]

Document no. 12900/ پ ن, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Jalase-ye barresi-ye mantaqe-ye Šalir 'amaliyāt-e Val-Fajr 4, Qarārgāh-e Xātam-ol-Anbiyā* (War Studies and Research Center: Review meeting of Shalir area of Wal-Fajr operation 4, Khatam al-Anbiya Construction Headquarters), 1362/6/8 SH / August 30, 1983 AD, tape no. 12900.[Persian]

Document no. 12903/ پ ن, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Jalase-ye barresi-ye mantaqe-yer 'amaliyāti-ye Val-Fajr 5, Qarārgāh-e Xātam-ol-Anbiyā* (Center for War Studies and Research: Review meeting of operational area of Wal-Fajr 5, Khatam al-Anbiya Construction Headquarters), 1362/6/13 SH / September 4, 1983 AD, tape no. 12903.[Persian]

Document no. 131/ گ, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *'Amaliyāt-e Val-Fajr 4, gozāreš-e rāviyān-e Qarārgāh-e Xātam-ol-Anbiyā* (Center for War Studies and Research: Wal-Fajr 4 Operation, report by the narrators of Khatam al-Anbiya Construction Headquarters), Davoud Ranjber, 1362/5/24 SH tā 1362/6/15 SH / August 15, 1983 to September 6, 1983 AD.[Persian]

Document no. 20018, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Qarārgāh-e Hamzeh Seyyed-oš-Šohadā* (Center for War Studies and Research: Hamza Seyyed al-Shohada Headquarters), 1362/6/12 SH / September 3, 1983 AD.[Persian]

- Document no. 282/ د، Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Daftarče-ye sabt-e rāvi-ye Qarārgāh-e Xātam-ol-Anbiyādar 'amaliyāt-e Val-Fajr 4* (Center for War Studies and Research: Record book of the narrator of Khatam al-Anbiya Construction Headquarters in Wal-Fajr Operation 4), DavoudRanjber, 1362/5/24 SH tā 1362/6/15 SH / August 15, 1983 to September 6, 1983 AD.[Persian]
- Document no. 293/ د، Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Daftarče-ye sabt-e jangrāvi-ye Qarārgāh-e Najaf (qablaz 'amaliyāt-e Val-Fajr 4)*(War Studies and Research Center: Najaf Headquarters narrator's record book (Before Wal-Fajr Operation 4)), Hossein Ardestani, 1362/6/15 SH tā1362/7/11 SH/ September 6, 1983 AD to October 3, 1983 AD.[Persian]
- Document no. 318271,Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Gozāreš-e rokn-e 3 qarārgāh-e 'amaliyāti-ye šomāl-e qarb-e Žāndārmeri-ye Jomhuri-ye Eslāmi-ye Irān*(Center for War Studies and Research: Report of Pillar 3 of the Northwestern Gendarmerie Operational Base of the Islamic Republic of Iran),1362/6/15 SH /September 6, 1983 AD.[Persian]
- Document no. 318336,Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Azrokn-e 2 'amaliyāti-ye šomāl-e qarb-e kešvar be mo'āvenat-e 'amaliyātvaettelā'āt-e farmāndehi-ye niru-ye zamini-ye artes-e Jomhuri-ye Eslāmi-ye Irān* (Center for War Studies and Research: From the 2nd operational pillar in the northwest of the country to the Deputy Operations and Information Command of the Islamic Republic of Iran Army Ground Forces), 1362/6/10 SH /September 1, 1983 AD.[Persian]
- Document no.343425,Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Azšahrāni-ye Kordestān be ostāndāri-ye Kordestān* (Center for War Studies and Research: From the Kurdistan police to the Kurdistan governorate), 1362/6/12 SH /September 3, 1983 AD.[Persian]
- Document no.343431,Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Gozāreš-ešahrāni-ye ostān-e Kordestān be ostāndāri-ye Kordestān* (War Studies and Research Center: Kurdistan province police report to Kurdistan governorate), 1362/6/9 SH / August31, 1983 AD.[Persian]
- Document no. 343878,Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Azšahrāni-ye Kordestān be ostāndāri-ye Kordestān* (Center for War Studies and Research:

From the Kurdistan police to the Kurdistan governorate), 1362/6/16 SH /September 7, 1983 AD.[Persian]

Document no. 343963, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Telefon-gerām-e žāndārmeri-ye Kordestān be ostāndāri-ye Kordestān* (War Studies and Research Center: Kurdistan gendarmerie phonogram to Kurdistan governorate), 1362/6/21 SH /September 12, 1983 AD.[Persian]

Document no. 343964, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Telefon-gerām-e nāhiye-ye žāndārmeri-ye Kordestān be ostāndāri-ye Kordestān* (War Studies and Research Center: Kurdistan gendarmerie district phonogram to Kurdistan governorate), 1362/6/20 SH /September 11, 1983 AD.[Persian]

Document no. 343967, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Aznāhiye-ye žāndārmeri-ye Kordestān (rokn-e 3) be farmāndehi-ye 'amaliyāti-ye Qarārgāh-e Žāndārmeri-ye Jomhuri-ye Eslāmi-ye Irāndaršomāl-e qarab* (Center for War Studies and Research: From Kurdistan Gendarmerie District (3rd pillar) to the operational command of the Gendarmerie Base of the Islamic Republic of Iran in the northwest), 1362/6/17 SH /September 8, 1983 AD.[Persian]

Document no. 343975, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Aznāhiye-ye žāndārmeri-ye Kordestān (rokn-e 3) be ostāndāri-ye Kordestān* (Center for War Studies and Research: From Kurdistan Gendarmerie District (Pillar 3) to Kurdistan Governorate), 1362/6/18 SH /September 9, 1983 AD.[Persian]

Document no. 345957, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Gozāreš-e ostāndāri-ye Kordestān* (War Studies and Research Center: Kurdistan Governorate Report), 1362/6/10 SH /September 1, 1983 AD.[Persian]

Document no. 346230, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Gozāreš-e ostāndāri-ye Kordestān* (War Studies and Research Center: Kurdistan Governorate Report), 1362/6/10 SH /September 1, 1983 AD.[Persian]

Document no. 346231, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Gozāreš-e ostāndāri-ye Kordestān* (War Studies and Research Center: Kurdistan Governorate Report), 1362/6/10 SH /September 1, 1983 AD.[Persian]

Document no. 354413, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *AzQarārgāh-e HamzehSeyyed-oš-Šohadā (mantaqe-ye 11) be farmāndehi-ye koll-e Sepāh-e*

Pāsdārān-e Enqelāb-e Eslāmī(Center for War Studies and Research: From the command of Hamza Seyed al-Shohda Headquarters (region 11) to the general command of the Islamic Revolutionary Guard Corps), 1362/6/21 SH /September 12, 1983 AD.[Persian]

Document no. 35444, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Az Qarārgāh-e Hamzeh Seyyed-oš-Šohadā be tarhva 'amaliyāt-e Qarārgāh-e Xātam-ol-Anbiyā*(Center for War Studies and Research: From Hamza Seyyed al-Shohda-Headquarters to the design and operation of Khatam al-Anbiya Construction Headquarters), 1362/6/20 SH /September 11, 1983 AD.[Persian]

Document no. 355845, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Az tarhva 'amaliyāt-e Qarārgāh-e Hamzeh Seyyed-oš-Šohadā be ettelā'āt-'amaliyāt-esetād-e markazi* (Center for War Studies and Research: From the design and operations of the Hamza Seyed al-Shohad Headquarters to the information-operations of the central headquarters), 1362/6/20 SH /September 11, 1983 AD.[Persian]

Document no. 369180, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang, *gozāreš-e nobe-ee-ye rokn-e 3 Qarārgāh-e 'amaliyāti-ye šomāl-e qarb-e Žāndārmeri-ye Jomhuri-ye Eslāmibe markaz-e farmāndehi* (Center for War Studies and Research, interim report of the 3rd pillar of the North-West Gendarmerie operational base of the Islamic Republic of Iran to the command center), 1362/6/8 SH /August 30, 1983 AD.[Persian]

Document no. 44791, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Azsāzmān-e markazi-ye arteš-e Jomhuri-ye Eslāmi-ye Irān be daftar-e Emām Xomeini* (War Studies and Research Center: From the Central Organization of the Islamic Republic of Iran Army to Imam Khomeini's office), 1362/6/17 SH /September 8, 1983 AD.[Persian]

Document no. 67402, Markaz-e Motāle'āt va Tahqiqāt-e jang: *Gozāreš-e edāre-ye ettelā'āt-e šahr bāni-ye Jomhuri-ye Eslāmi-ye Irān be daftar-e ettelā'āt vatahqiqāt-e noxost-vaziri* (Center for War Studies and Research: Report of the Islamic Republic of Iran's Police Intelligence Department to the Prime Minister's Intelligence and Research Office), 1362/6/9 SH /August 31, 1983 AD.[Persian]

Document no. 67428, Markaz-e Motāle'āt va Tahqīqāt-e jang: *Nāme-yesetād-e man-taqe 7 be setād-e markazi-ye farmāndehi* (Center for War Studies and Research: Letter from the Headquarters of the 7th Region to the Central Command Headquarters), 1362/6/24 SH / August 31, 1983 AD. [Persian]

Books

- Alamati, Gholamreza. (1397/2018). "*Asnād-e tabādol-e osarā (Jang-e tahmili-ye 'Arāq 'alayh-e Irān; 1359 – 1367)*" (Prisoner exchange documents (Iran-Iraq war; 1980-1988)). Tehran: Dānešgāh-e Jāme'e Emām Hossein (Imam Hossein University). [Persian]
- Alayi, Hossein. (1391/2012). "*Ravand-e jang-e Irānva 'Arāq*" (The course of the Iran-Iraq war) (vol. 1 & 2). Tehran: Marz-o-bum. [Persian]
- Al-Kharsan, Salah. (2001). "*Al-tayārātes-siyāsiyah fi Kurdištan al- 'Araq: Qirā'ah fi malfāt al-harakāt wal-ahzāb al-Kurdiyah fel- 'Araq 1946-2001*" (Political currents in Iraqi Kurdistan: A reading of the files of Kurdish movements and parties in Iraq 1946-2001) (1st ed.). Beirut: Mo'assesa-tol-Balāq. [Arabic]
- Al-Samerrayi, Vafiqh. (1388/2009). "*Virāni-ye darvāze-ye šarqi*" (Hutam al-bawaabih al-sharqia) [The ruins of the eastern gate]. Translated by Adnan Gharouni. Tehran: Markaz-e Asnād va Tahqīqāt-e Defā'-e Moqaddas (Research Center for Sciences and Studies of the Holy Defense). [Persian]
- Amirbeigi, Gholam Hossein. (1386/2007). "*Amaliyāt-e Val-Fajr 4*" (Walfajr 4 operation). Tehran: Irān-e Sabz. [Persian]
- Ardestani, Hossein. (1390/2011). "*Tanbih-e motejāvez (Barresi-ye tahavvolāt-e siyāsi-nezāmiāz Tābeštān-e 1361 tā Farvardin-e 1367)*" (Punishing the aggressor: A study of political and military developments from summer 1982 to Spring 1988) (vol. 3) (4th ed.). Tehran: Markaz-e Asnād va Tahqīqāt-e Defā'-e Moqaddas (Research Center for Sciences and Studies of the Holy Defense). [Persian]
- Collins, John M. (1373/1994). "*Ešterāteži-ye bozorg: Osulvaraviye-hā*" (Grand strategy: Principles and practice). Translated by Kouros Bayandar. Tehran: Daftar-

- e motālē'ā-e Vezārat-e Omur-e Xārejeh (Institute for Political and International Studies).[Persian]
- Cordesman, Anthony, H.;& Wagner, Abraham, R. (1389/2010). *“Dars-hā-ye jang-e modern; Jeld-e 1: Jang-e IrānvaArāq”* (The lessons of modern war; Volume 1: Iran-Iraq war). Translated by Hossein Yekta. Tehran: Markaz-e Motālē'ātvaTahqiqāt-e jang (War Studies and Research Center). [Persian]
- Doroudian, Mohammad. (1390/2011). *“Šalamčeh tā Halabčeh”* (Shalamcheh to Halabcheh) (7th ed.). Tehran: Markaz-e AsnādvaTahqiqāt-e Defā'-e Moqaddas (Research Center for Sciences and Studies of the Holy Defense).[Persian]
- Doroudian, Mohammad. (1387/2009). “Xorramšahr dar jang-e tulni” (Khorramshahr in the Long War). Tehran: Markaz-e AsnādvaTahqiqāt-e Defā'-e Moqaddas (Research Center for Sciences and Studies of the Holy Defense).[Persian]
- “Farib-e Nezāmi”* (Military deception). (1389/2010). Goruh-e motarjemān-e DāneškadehvaPažuheškade-ye padāfand-e qeir-e 'āmel (Translated by a group of translators from Research Institute of Logistics and Defense-Technology & Passive Defense).Tehran: Dānešgāh-e Jāme'-e Emām Hossein (Imam Hossein University).[Persian]
- Haghpānah, Jafar. (1387/2008). *“Kord-hāvasiyāsāt-e xāreji-ye Jomhuri-ye Eslāmi-ye Irān”* (The Kurds and the foreign policy of the Islamic Republic of Iran). Tehran: Mo'assese-ye Farhangi-ye Motālē'ātvaTahqiqāt-e bein-ol-melali-ye abrār-e mo'āser-e Irān (Tehran International Studies and Research Institute).[Persian]
- Hashemi Rafsanjani, Akbar. (1376/1997). *“Xotbe-hā-ye Jom'e, jeld-e panjom, (62/6/18 – 62/12/19 SH)”* (Friday sermons, Volume Five, (September 8, 1983 – March 9, 1984)). Supervised by Mohsen Hashemi Rafsanjani. Tehran: Sāzmān-e Madārek-e Farhangi-ye Enqelāb-e Eslāmi (Islamic Revolution Documents Center).[Persian]
- Hashemi Rafsanjani, Akbar. (1386/2007). *“Ārāmešvačāleš: Kārnamehvaxāterāt-e sāl-e 1362 SH”* (Hashemi Rafsanjani, Akbar -- Diaries) (vol. 7). Edited by Mehdi Hashemi. Tehran: Daftar-e Našr-e Mā'āref-e Enqelāb.[Persian]
- Hosseini, SeyyedYaghoob. (1390/2011). *“Nabard-hā-ye sāl-e 1362 tāpāyān-e sāl-e 1364”* (Battles from 1983 to the end of 1985). Tehran: Irān-e Sabz.[Persian]

- Izadi et al. (1386/2007). "*Tārix-e bišt-sāle-ye pāsdāri az enqelāb-e Eslāmidarqarb-e kešvar, jeld-e 2: Owzā' vaahvāl-e manāteq-e qarbvāšomāl-e qarb...*" (The twenty-year history of the guarding of the Islamic Revolution in western Iran). Tehran: Dānešgāh-e Jāme'e Emām Hossein (Imam Hossein University).[Persian]
- Jafari, Mojtaba. (1391/2012). "*Atlas-e nabard-hā-ye māndegār: 'Amaliyāt-e niru-hā-ye zaminidarhaštāl-e defā'-e moqaddas (Šahrivarmāh 1359 – Mordādmāh 1367)*" (Atlas of unforgettable battles: Ground forces operations in eight years of holy defense September, 1980 - August, 1988) (3rd ed.). Tehran: Sure-ye Sabz.[Persian]
- Karimi, Morteza; &Shahzeidi, Somayyeh. (1397/2018). "*Žeomorfoloživaāmāyeš-e defā'ee-ye sarzamin-e Irān*" (Geomorphology and defensive land-use planning of Iran). Tehran: Dānešgāh-e Jāme'e Emām Hossein (Imam Hossein University). [Persian]
- Keshavarzi, Teymour. (1385/2006). "*Farmāndehi-ye gordān-e razmi*" (Command of the combat battalion). Tehran: Mo'avenat-e ĀmuzešvaTarbiyat-e Nājā (Law Enforcement Command of the Islamic Republic of Iran, Vice President of Education and Training).[Persian]
- Khorrami, Mohammad Ali. (1387/2008). "*Jang-e Irānva 'Arāq dar asnād-e sāzmān-e melal*" (Iran - Iraq war in U.N documents) (vol. 2). Tehran: Markaz-e AsnādvāTahqiqāt-e Defā'-e Moqaddas (Research Center for Sciences and Studies of the Holy Defense).[Persian]
- MoeenVaziri, Nosratollah. (1379/2000). "*Āyin-nāme-ye 'amaliyāt*" (Operational procedures) (vol. 1). Tehran: Dānešgāh-e Jāme'e Emām Hossein (Imam Hossein University).[Persian]
- Name, Mohammad Hasan; &Ezzati, Ezzatollah. (1391/2012). "*Tahlil-e žeopolitiki-ye marz-e Irānva 'Arāqvata'sir-e ān bar amniyat-e melli*" (Geopolitical analysis of the Iran-Iraq border and its impact on national security). Tehran: Danapanah. [Persian]
- Nemati, Yaghoub; Karimi, Hojjatollah; &Akbarpour, Javad. (1394/2015). "*Ruzšomār-e*

- jang-e Irānva 'Arāq, ketāb-e bišt-o-haftom (Āmāde-sāzi-ye 'amaliyāt-e Val-Fajr 4)*" (Journal of the Iran-Iraq war, the twenty-seventh book (preparation of Walfajr operation 4)). Tehran: Markaz-e AsnādvāTahqiqāt-e Defā'-e Moqaddas (Research Center for Sciences and Studies of the Holy Defense).[Persian]
- "Osulvaqavā'ed-e asāsi-ye razm, goruh-e zamini"* (Fundamental principles and rules of ground combat). (1376/1997). Dāneškade-ye FarmāndehivaSetād-e Sepāh (). Tehran: Markaz-e AsnādvāTahqiqāt-e Defā'-e Moqaddas (Research Center for Sciences and Studies of the Holy Defense).[Persian]
- Ramesht, Hossein; &Shahzeidi, Somayyeh Sadat. (1390/2011). *"Kārbord-e žeomorfoložidarbarnāme-rizi-ye melli, mantaqe-ee, eqtesādi, turism"* (The application of geomorphology in national, regional, economic, and tourism planning). Esfahān: Dānešgāh-e Esfahān (University of Esfahan).[Persian]
- Ribaz. (2008). *"Qandil be qedāy-e Hežānd (Yādāšta-ye kāni-ye Peshmergā'itilah-e salā-ni 1976-1980)"* (Memoirs of a former Peshmerga fighter in the years 1976-1980) (2nd ed.). Soleimani: Čāpxāna-yaPaywand. [Kurdish]
- Roshan, Ali Asghar; &Farhadian, Nourollah. (1385/2006). *"Farhang-e ešelāhāt-e joqrāfiyā-ye siyāsi-nezāmi"* (Dictionary of military- political geography). Tehran: Dānešgāh-e Jāme'-e Emām Hossein (Imam Hossein University).[Persian]
- Rostami, Reza. (1398/2019). *"Marivān dar jang"* (Marivan in war). Sanandaj: Bonyād-e HefzvaNašr-e Āsār-e Defā'-e Moqaddas-e Kordestān (Foundation for the Preservation and Publication of Sacred Defense Works and Values, Kurdistan).[Persian]
- Sadeghi, Reza. (1398/2019). *"Tārix-e šafāhi-ye defā'-e moqaddas; Ravāyat-e Hasan Raštegārpanāh: Kordestāndarbohrān-e amniyatvamahrumiyat"* (Oral History of Holy Defense; Narration of Hasan Rastgarpanah: Kurdistan in the crisis of security and deprivation). Tehran: Sepāh-e Pāsdārān-e Enqelāb-e Eslāmi (Islamic Revolutionary Guard Corps).[Persian]
- Sadeghi, Reza. (1389/2010). *"Tārix-e šafāhi-ye Qarārgāh-e HamzehSeyyed-oš-Šohadā"* (Oral history of Hamza Seyyed al-ShohadaHeadquarters. [Mosāhe be hbā SardārSartipPāsdār Hasan Raštegārpanāh] (Interview with Brigadier General Hasan Rostgarpanah).[Persian]

- Talebani, Mokarram. (2010). "Marāhel-o tatavvor-el-harakat-el-qowmiyat-el-Kordiya (Masirat-ol-harekat-et-tahririyat-el-Kordiyah)" (Stages of the evolution of the Kurdish national movement: The path of the Kurdish liberation movement) (vol. 2). Soleimānīyah: Hamdi At-Tabā'ate van-Našr. [Kurdish]
- Woods, Kevin M. et al. (1391/2012). "*Jang-e Saddām: Jang-e Irānva 'Arāqzdidgāh-e farmāndeh-e gārd-e riyāsatjomhuri-ye 'Arāq*" (Saddams war: An Iraqi military perspective on the Iran-Iraq War). Tehran: Marz-o-bum.[Persian]

Articles

- Rubin, Michael. (2009). "Strategies underlying iranian soft power". *Foreign Military Studies Office*.
- Salmani, Abbas Ali; Balkhi, Mohammad; & Feizi, Hossein. (1395/2016). "Naqš-e 'amaliyāt-e šabānehdarpiruzi-ye 'amaliyāt-hā-ye haštsāldefā'-e moqaddas" (The role of night operations in the victory of the eight-year Iran-Iraq war). *Do-Fasl-nāme-ye Motāle'āt-e Defā'-e Moqaddasva Nabard-hā-ye Mo'āser* (Sacred Defense Studies and contemporary Battles), Dānešgāh-e Afsariva Tarbiyat-e Pāsdāri-ye Emām Hossein (The Imam Hossein Comprehensive University), 1(1), pp. 43 – 71.[Persian]

The press

- Našriye-ye *Gozāreš-hā-ye viže*: (issue 166, 1362/6/11 SH / September 2, 1983); (issue 165, 1362/6/10 SH / September 1, 1983); (issue 171, 1362/6/16 SH / September 7, 1983); (issue 173, 1362/6/18 SH / September 9, 1983).[Persian]
- Ruznāme-ye *Ettelā'āt* (Ettelaat Newspaper), 1362/7/20 SH / October 12, 1983.[Persian]
- Ruznāme-ye *Ettelā'āt* (Ettelaat Newspaper), 1362/7/29 SH / October 21, 1983.[Persian]
- Ruznāme-ye *Jomhuri-ye Eslāmi* (Jomhour-e Eslami Newspaper), 1362/6/9 SH / August 31, 1983.[Persian]
- Ruznāme-ye *Keyhān* (Keyhan Newspaper), 1362/6/13 SH / September 4, 1983; 1362/6/16 SH / September 7, 1983; 1362/6/20 SH / September 11, 1983.[Persian]

Ruznāme-ye *Sobh-e Āzādegān* (Sobh-e Azadegan Newspaper), 1362/6/12 SH / September 3, 1983.

Official news agencies

Rādio Bi-Bi-Si (BBC Radio), 1362/6/10 SH / September 1, 1983, 19:45 pm.

Xabargozāri-ye Jomhuri-ye Eslāmi (IRNA) (The Islamic Republic News Agency) quoted by Rādio Sowl-ol-Jamāhir-e 'Arāq, 1362/6/15 SH / September 6, 1983, 19: 30 pm.

Xabargozāri-ye Jomhuri-ye Eslāmi (IRNA) (The Islamic Republic News Agency), Marivān, 1362/6/17 SH / September 8, 1983. [Persian]

Xabargozāri-ye Jomhuri-ye Eslāmi (IRNA) (The Islamic Republic News Agency), Sanandaj, 1362/6/10 SH / September 1, 1983. [Persian]

پیوست‌ها (نقشه و تصاویر)

پیوست ۱

پیوست ۲

ارتفاعات سورین

نمای قسمتی از منطقه عملیات در منطقه مروان در عملیات والفجر ۴

نمای قسمتی از منطقه عملیاتی والفجر ۴ در ارتفاعات مرزی شمال شیر

پیوست ۳

پیوست ۴

نقاط درمانی، بیمارستان صحرایی،
محل جمع‌آوری زندانیان جنگی

عملیات والفجر-۴ پاسخی است به سوپر تانکدارها به حامیان صدام، قارونهای خلیج فارس و به اربابانسان

عملیات والفجر-۴ پاسخی است
به حامیان صدام و تاروژی که
انتقام شهدا را بگیریم ادامه دارد

اطلاعات

شماره: ۲۰۰
تاریخ: ۱۳۳۲ هـ. ق
روز: شنبه

هواریماهای فرانسه بجای اینکه
صدام را بجای بنده در محاسن باغ
این عملیات شه و این عملیات
جوان سوپر التانکدار هاست
ما عملیات والفجر ۴ به منظور ترمیم و ترمیم
جوان سوپر التانکدار هاست و فرجه و فرجه
کلیک کلیک با حق کلیه کلیت

مشرع گزارش دینار نخستوزیر از استانیهای میمان و مازندران
نخست وزیر: دولت بر نامه های
تهیه کرده است تا در آملهای
عمومی بصورت عادلانه ای در
سراسر کشور سرمایه گذاری شود

باسخ امام
به استفتائات
نخست وزیر
در زمینه ادامه نماز
جداست اول وقت در
ادارات و بانکها
کشور و اپاداره

فرانسه
بسرنگونی
یک فروند
سوپر التانکدار
در لبنان
اعتراض کرد

جزئیات ۳ شبانه روزنبرد گسترده والفجر-۴

از آغاز عملیات تاکنون
۱۸۰ خودرو و ۳ تانک
و غیر بر دشمن به آتش
کشیده شده است
آغاز کشته شدن و مجروحین
دشمن از روز ۲۵-۱۳۳۲
کشته شده است

روزنبرد کن اسلام در یک
کیلومتری شهر بنجوهین
عراق استقرار یافتند
اهداف اصلی عملیات والفجر ۴
در تمام عمده های عراق
به دست آمد و دشمن
به عقب نشینی مجبور شد
در تمام عمده های عراق
به دست آمد و دشمن
به عقب نشینی مجبور شد

از روز ۲۵-۱۳۳۲ تاکنون
۱۸۰ خودرو و ۳ تانک
و غیر بر دشمن به آتش
کشیده شده است
آغاز کشته شدن و مجروحین
دشمن از روز ۲۵-۱۳۳۲
کشته شده است

پیوست ۵
بازتاب عملیات والفجر ۴ در روزنامه
اطلاعات

الفجر و لیال عشر

رئیس جمهور در دیدار با جمعی از روحانیون و اعضای حزب جمهوری
اسلامی شهر های قم، کاشان، محلات و خمین:

تلاش قدرتهای شیطانی دنیا اینست که بین گروههای ایمانی فاصله بیندازند

سیاست حزب جمهوری اسلامی است ایجاد وحدت بین همه اهل اسلام است

جمهوری اسلامی
شماره: ۲۰۰
تاریخ: ۱۳۳۲ هـ. ق
روز: شنبه

قوای اسلام در یک کیلومتری شهر بنجوهین عراق مستقر شدند

توسط قوای آزاد بیخش اسلام
در اولین مرحله از عملیات والفجر-۴

پیش از ۱۵ ارتفاع استراتژیک در عمق ۶ تا ۲۰ کیلومتری خاک عراق آزاد شد

پیوست ۶
اخبار مربوط به عملیات والفجر ۴
در روزنامه ها

پیوست ۹

نمایی از مناطق مسکونی بمباران شده
شهر مریوان توسط جنگنده های عراقی